

שיטת המבטלים: לדרכי ארגון תורת הלשון באשכנז

מאת

יונתן האורד

לזכרו הברוך של גיסי, איילון שפירא
על לא־חמס בכפף ותפלתך זכה

א. מבוא

'בעוד שהדקדוק מתבונן בטקסט כמכלול ומבקש בו את התופעות הסדירות המשותפות לכל חלקיו, כדי לרשום אותן, לתארן ולנסחן במערכת של כללים, המסורה נותנת עיניה בפרטים ומבקשת בהם את המיוחד והיוצא דופן, את הבלתי־סדיר והנדיר, ואותם היא רושמת אגב ספירה וסיכום'.¹ בלשון תמציתית זו הצביע אהרן דותן לפני כשלושה עשורים על שני המוקדים הרעיוניים שבליבו של כל תיאור דקדוקי של קורפוס לשוני סגור: המופע הבודד והשיטה הכוללת. בהעמדת ההבדל העקרוני שבין דרכם של בעלי המסורה לדרכם של בעלי הדקדוק נחשף אחד האתגרים המתודיים העיקריים הרובץ לפתחו של כל מדקדק – הניסיון לנסח באופן שיטתי את כללי הלשון של הקורפוס המקראי הסגור כך שמצד אחד מספר החריגים יהיה מזערי עד אפסי (נאותות), ומצד אחר הכללים יקיפו את הקורפוס כולו (שלמות). דבריו של דותן אמורים בעיקרם ביחס שבין המסורה לבין חוכמת הלשון העברית כפי שנתעצבה בראשיתה

* תודתי נתונה לד"ר דרור בן־אריה, ד"ר אבישי בר־אשר, אלנתן חן וד"ר אורי מור, שניאותו לקרוא גרסות קודמות של מאמר זה ולהעיר הערותיהם בתבונה. עיצובו הסופי של המאמר נזקף לזכותם של חברי המערכת וקרייניה על השקעתם המסורה, וברוכים יהיו. וכן תודתי לשאר מלומדים שנוכרו במקומם, ואם שגיתי – 'בי אני אדני העון'. במאמר משמשים הקיצורים הבאים לציון עדי נוסח מקראיים ומסורתם: מ"ג = מסורה גדולה; מ"ס = מסורה סופית; מ"ק = מסורה קטנה; א = כ"י ירושלים, מכון בן־צבי 1 (כתר ארם צובה); ד = דפוס ונציה רפ"ד–רפ"ו (מקראות גדולות); ל = כ"י סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית הרוסית Evt. I, B19^a ('לנינגרד'). הפניות ל'מכלול' של רד"ק ולנימוקי אליהו בחור ניתנות על פי ציון כפול: דפוס ונציה ש"ה, ובסוגריים דפוס ליק תרכ"ב.

1 א' דותן, 'מן המסורה אל הדקדוק', לשוננו, נד (תש"ן), עמ' 157–158.

במרכזים התרבותיים והמדעיים שבמזרח ושבספרד בהשפעתם של חכמי הלשון הערבית. אולם כפי שאראה להלן, מערכת היחסים הסבוכה הזאת נתנה את אותותיה המובהקים באסכולה אשכנזית של מדקדקים ונקדנים בימי הביניים שכמעט לא נודעה עד כה, ושיסדה את אושיות תורת הלשון שלה על המתח הזה.

אסכולה אשכנזית זו, שפעילותה מתועדת במאות השלוש עשרה – השש עשרה בערך, עומדת בליבו של מאמר זה. אסקור בו את האסכולה האמורה סקירה ראשונית, ואעמידה כתופעה היסטורית ברורה ומובחנת בתולדות חוכמת הלשון. תרומת הדברים היא בראש ובראשונה חשיפת דרכיה של אסכולת מדקדקים שטרם נדונה במחקר. נוסף על כך ההתחקות אחר תבניות של חיבורי הדקדוק השייכים לאסכולה זו והשוואת הדגם הלשוני העולה מהם לדגם הדקדוקי השליט והמוכר מהאסכולה הספרדית מלמדות שלא זו בלבד שהמדקדקים האשכנזים הכירו את הדקדוק הספרדי הכרה מלאה ויסודית, אלא שבאמצע אותו הם ערכו בו שינויים מעמיקים שנועדו להתאימו למסורות דקדוקיות עתיקות שהגיעו אליהם מורשה מבעלי המסורה שבמזרח. מכאן נפתח צוהר חדש להבנת פועלם הספרותי של בני אשכנז באופן כללי יותר, ולשיבוץ עשייתם בחוכמת הלשון לצד עשייתם בתחומים אחרים. אפרט ואדגים את הדברים כסדרם, לאחר שאציג בקצרה את תולדות המחקר.

מחקר חוכמת הלשון בימי הביניים עוסק ברובו באסכולה האנדלוסית. אסכולה זו פרחת בחצרות שכבת העילית בדרום ספרד למן המאה העשירית, והעמידה לנו את יסודות הדקדוק העברי המדעי כפי שהם מקובלים עד ימינו.² בעשורים האחרונים גבר גם העיסוק בחוכמת הלשון של המדקדקים, המילונאים ופרשני המקרא הקראים בני התקופה.³ לעומת שתי האסכולות הללו העיסוק בחכמי הלשון של אשכנז דל ומועט, וההערכה המחקרית להישגיהם נמוכה באופן משמעותי מזו שזוכות לה שתי האסכולות הנזכרות.⁴

2 לתיאור מסכם עדכני ראו: א' אלדר, לתולדות תורת הלשון העברית בימי הביניים: האסכולה האנדלוסית, ירושלים תשע"ד.

3 לסקירה כללית ראו: G. Khan, 'The Medieval Karaite Tradition of Grammar', N. Vidro et al. (eds.), *A Universal Art: Hebrew Grammar Across Disciplines and Faiths*, Leiden 2014, pp. 15–33. L. R. Charlap, *Language and Textuality in Byzantine Karaism: Grammatical Concepts, Biblical Text Traditions, and Hermeneutic Aspects in the Constantinople Center (Late 11th-First Half of 14th Centuries)*, Wiesbaden 2019.

4 הדברים כנראה נטועים כבר בתפיסתם העצמית של הראשונים. ראו למשל: I. Abrahams, *Jewish Life in the Middle Ages*², London 1932, p. 382. אברמס ציין לר' אשר בן יחיאל (הרא"ש), שהודה שידיעותיו בדקדוק היו חלשות כל כך שהוא לא היה מסוגל ללמד מקרא לבני ספרד. לא מצאתי כדברים האלה אצל הרא"ש, אבל ראו בצוואת ר' יהודה בנו: 'גם תקבעו עיתים ללמוד פסוק בדקדוק ופירוש. ולפי שבקטנותי לא למדתי אותו, כי לא הורגלו ללמוד באשכנז, לא יכולתי ללומדו בכאן' (שאלות ותשובות זכרון יהודה לרבנו יהודה בן הרא"ש, מהדורת א"י חבצלת, ירושלים תשס"ה, עמ' קעה); תודה לידידי אלון ברנד, שהעמידני על מקור זה.

באמצע המאה התשע עשרה רשם יום טוב ליפמן צונץ את חכמי הלשון של אשכנז וצרפת שנודעו לו.⁵ ברשימה זו נכללו מדקדקים, מילונאים ונקדנים – מהם שהותירו לנו חיבורים חתומים ומזוהים, מהם ששמו נקרא על ספרי מקרא מנוקדים, ומהם שלא נודעו אלא מתוך ציטוטים. 140 שנה לאחר מכן העמיד אילן אלדר סקירה שנייה של ספרות הדקדוק האשכנזית, ובה דן באופן מפורט בשמונה חיבורים שלמים (או קרובים לשלמות) שנמצאים בידינו, ולצידם ציין כמה חיבורים שהיו ואבדו.⁶ סקירתו של אלדר מעמיקה ובנויה לתלפיות, אבל התיאור שבה אינו ממצה.⁷ הערכתו המסכמת, שעומדת בעינה גם בימינו, היא שהישגיהם הדקדוקיים של חכמי אשכנז, שכתבו עבור ציבור קטן יחסית, המתמצא יפה בספרות הרבנית אך תמים למדי מבחינה מדעית, לא הגיעו אפוא לרמה הבלשנית הגבוהה של חכמי ספרד כותבי הערבית.⁸ צירוף העדויות שאני פורס להלן מערער במקצת על הצגה זו, ומלמד על פיתוחה ושימושה של שיטת ארגון דקדוקית ייחודית בקרב בני אשכנז בימי הביניים. שיטה זו, שאני מכנה שיטת המבטלים, שונה מדרכי החשיבה הלשוניות המקובלות של מדקדקי ספרד בכך שאין היא מסווגת את צורות הלשון לפי חלקי הדיבר וניתוח אורגני של כללי גזירתם ונטייתם,⁹ אלא מעמידה את הדקדוק כולו על מערכת שיטתית וחובקת כול של כללי הבחן בין סימני הניקוד ומניין של חריגים וחריגי משנה מכללים אלה. נפלאות בעינינו שאף על פי שאחד החיבורים העיקריים של שיטת המבטלים, 'דרכי הניקוד והנגינות' לר' משה הנקדן, נדפס ארבע פעמים מאז המאה השש עשרה,¹⁰ ואף שחוקרים חדשים גם ישנים עמלו לעיין בו לפרטיו – וכן בחיבורים הקרובים

- 5 L. Zunz, *Zur Geschichte und Literatur*², Berlin 1845, pp. 107–122
- 6 א' אלדר, 'ספרות הדקדוק של יהדות אשכנז בימי הביניים', מסורות, ה-ו (תשנ"א), עמ' 1–34 (נדפס שוב: הנ"ל, הבלשנות העברית בימי הביניים: טקסטים ומחקרים, ירושלים תשע"ו, עמ' 181–207; החיבורים האבודים נזכרו שם בעמ' 183).
- 7 רק מעט מהחיבורים הנסקרים יצאו לאור במהדורות מדעיות ('עין הקורא', 'דרכי הניקוד והנגינות'). אלדר מילא את החסר באמצעות היסמכות על ספרות המחקר ועל מהדורות מדעיות משלו (כמה סעיפים מ'חיבור הקונים') או על בחינת הדברים בכתבי יד; אלה כמובן אינם תחליף למהדורות מדעיות.
- 8 אלדר, הבלשנות (לעיל הערה 6), עמ' 182. על הנטייה המחקרית לאפיין את ראשוני אשכנז כתמימים ראו את ביקורתו של א' טויטו, 'הפשטות המתחדשים בכל יום': עיונים בפירושו של רשב"ם לתורה, רמת גן תשס"ג, עמ' 15–21.
- 9 עקרון היסוד של התיאור הדקדוקי אצל הספרדים, כפי שנוסח בידי אברהם דבלמש, הוא הסתעפות מ'הפשטות הראשונים – הם האותיות והנקודות המרכיבות את גורי ההברות – אשר מהם תוך פְּבִיחַ התיבות והמאמרים המורכבים מהן' (מקנה אברם, ונציה רפ"ג, קונטרס 1, דף ג ע"א–ע"ב), כלומר תחילה תיאור היחידות הלשוניות המזעריות שבכתב (אורתוגרפיה) ובצליל (פונולוגיה), לאחר מכן תיאור התיבה הבודדת לגוניה (מורפולוגיה, תורת הצורות) ולבסוף צירופן של התיבות למבע כולל בעל משמעות (תחביר). גם תורת הצורות גופה מסווגת לפי חלקי הדיבר (שם, פועל ומילה), וכל אחד מהם נדון לפי תכונותיו הסגוליות. ראו: J. B. Fisher, 'The Origin of Tripartite Division of Speech in Semitic Grammar', *JQR*, 53 (1962), pp. 1–21; 54 (1963), pp. 132–160
- 10 להדפסה האחרונה ראו: ד"ש לאווינגר, 'ס' דרכי הניקוד והנגינות המיוחס לר' משה הנקדן י"ל על פי ר' כ"י והדפוס', הצופה לחכמת ישראל, יג (תרפ"ט), עמ' 267–344. תדפיס של המהדורה עם הקדמה קצרה של

אליו – בכל זאת נראה ששיטת המבטלים מעולם לא תוארה כהלכתה: לא מצד עקרון הסידור הבסיסי שלה ולא מצד תולדותיה, גלגוליה ורישומיה בספרות הדקדוק. ספרות המחקר אומנם הצביעה מפעם לפעם על העובדה שבני אשכנז עסקו בניקוד, והקדישו פרקים או שערים בספריהם לניסוח כללי, אך מעולם לא נתבאר מה היו שיטותיהם בקביעת הכללים; ואפילו דיונו של אלדר התמקד בהבדל שבין ההגייה החמש-תנועתית באשכנז להגייה השבע-תנועתית של מייסדי הניקוד בטבריה, שהוא המצע הלשוני העומד בבסיס שיטת המבטלים.¹¹ יתרה מזאת, גם פרסומם החלקי של חיבורים הכוללים פרקי ניקוד בשיטת המבטלים, כמו 'חיבור הקונים' ו'ספר השהם', התמקד בחטיבות האחרות, ה'ספרדיות', של החיבורים ולא בפרקי הניקוד.¹²

לפי שעה הבנת השיטה עשויה הייתה להצטרף מהערות הפזורות זעיר שם זעיר שם בספרות המחקר. הלשון 'מבטל', המונח היסודי שמשמש את השיטה האמורה, נזכרת בשניים ממאמריו של אלדר על חוק אוי"ה ובגדכפ"ת (שם היא מתארת את החריגים מן החוק, כלומר את המקרים שבהם בגדכפ"ת נדגשת לאחר אוי"ה), אך בלא כל זיקה לשיטה האשכנזית המאוחרת.¹³ במאמרו על הדקדוק באשכנז הוא הזכיר את הלשון 'מבטל' פעמיים: בראשונה כ'כללי החילוף של קמץ בפתח' ו'של צירי בסגול',¹⁴ בלי לפרט את ההייררכייה שבין סימני הניקוד, ובשנייה כ'קטגוריות שונות של חריגים', כהערת אגב ולא כתיאור סדור של השיטה.¹⁵ הקורא את מאמריו של אלדר ימצא רמזים לשיטת המבטלים ולמקורותיה בחוק אוי"ה ובגדכפ"ת, אבל לא יתרשם מהיקף התופעה ומהתפתחותה ההיסטורית. זלמן פרנסדורף הזכיר במהדורת 'דרכי הניקוד והנגינות' שהוציא לאור את המבטלים כחריגים (Ausführung), אך בלי לתאר את שיטת החיבור.¹⁶ ולאחרונה אפיינה אירן זויפ את נקדני אשכנז בכך ש'שילבו יסודות מספרות המסורה הארץ ישראלית ומתורת הצורות הספרדית לתערובת אשכנזית טיפוסית'.¹⁷ רק במקום אחד

לוינגר (שבה הוסיף כמה הערות על כתבי יד נוספים של החיבור שנגלו לו) יצא לאור שנית, ירושלים תש"ל. ההפניות להלן הן על פי עמודי המאמר.

11 אלדר, הבלשנות (לעיל הערה 6), עמ' 199–200.

12 בבחינת רמז לדבר ראו: א' גייגר, 'לקוטים שונים בחכמת הדקדוק והנקוד', הנ"ל, קבוצת מאמרים², ורשה תר"ע, עמ' 35 (נדפס במקור: כרם חמד, ט [תרס"ז], עמ' 61), על מחברו של 'ספר השהם' כתב: 'הוא לא דרך הנקדנים כ"א [כי אם] ערך מחברתו על סדר נכון נשען על חכמת הדקדוק והמדקקים הספרדים'.

13 א' אלדר, 'חוק אוי"ה ובגדכפ"ת', *HUCA*, 55 (1984), חלק עברי, עמ' ה (נדפס שוב: הנ"ל, תורת הקריאה במקרא: ספר הורייית הקורא ומשנתו הלשונית, ירושלים תשנ"ד, עמ' 109); 'חיבור עלום שם על חוק אוי"ה ובגדכפ"ת', הנ"ל, הבלשנות (לעיל הערה 6), עמ' 301. בשני המקומות ציין אלדר את הלשון 'מבטל' כתרגום של כואסר הערבית, ודומה ששם זה נבחר מתוך התרגומים העבריים של החיבור. המונח אינו מופיע במפתחות המפורטים שבסוף ספריו.

14 אלדר, הבלשנות (שם), עמ' 194.

15 שם, עמ' 196.

16 דרכי הניקוד והנגינות המיוחסות לר' משה הנקדן זצ"ל, מהדורת ז' פרנסדורף, הנובר תר"ז, עמ' xxvii.

17 I. Zwiep, 'Linguistic Knowledge: Grammar and Literacy in Early Modern Ashkenaz', *Jahrbuch des Simon-Dubnow-Instituts*, 8 (2009), p. 282. דברים דומים כתבה אולשובי-

מצאתי רמיזה דקה לכך שמדובר בשיטה כוללנית וגורפת, במאמרו של הנרי היברנט על לשון המסורה. בערך שהוקדש למונח מבטל (והדברים נאמרו על 'דרכי הניקוד והנגינות' בלבד!) ציין המחבר שהלשון 'נאמרת לא רק בעניין הדגש החזק, אלא גם בעניין התופעה הדקדוקית הכוללת [ההדגשה שלי] שבה תנועה קצרה מחליפה תנועה ארוכה'.¹⁸ היברנט התנסח בלשון של החלפה ממש (*est substituée*), ובכך ציין ששיטת המבטלים מעמידה הייררכייה בין התנועות; תיאור הייררכי כזה לא נמצא במקום אחר.

הערות אקראיות ומזדמנות אלה מלמדות ששיטת המבטלים זוהתה בידי החוקרים שעסקו בחיבורי הדקדוק האשכנזיים, ובכל זאת לא נכתב עד כה מבוא שיטתי לשיטה. לכל היותר צירוף ההערות מצייר מתאר כללי שלה: טכניקה של סימון הבדלים בין תנועות הומופוניות (קמץ ופתח, צירי וסגול, חולם וקמץ קטן), שיסודותיה כנראה במזרח, בספרות המסורה הארץ ישראלית, ושהמדקדקים האשכנזים שילבוה לצד תורת הדקדוק הספרדי.

בדבריי להלן אבקש למלא חלל מחקרי זה, ולבסס את הדברים בצורה מפורטת ומקיפה, כשממילא מתוך העיון ייחשפו גם יסודותיה ומקורותיה של השיטה. בסעיף ב אסקור את שיטת המבטלים לגלגוליה בספרות הדקדוק האשכנזית, ועיקר הדיון יתמקד בחיבורים שכבר הופיעו בדפוס או נזכרו במחקר, אך לצידם יוצגו מקורות חדשים מכתבי יד. בסעיף ג אתחקה אחר יסודותיה ההיסטוריים של השיטה בספרות המסורה, ואתאר את אופן התפתחותה הסכמטי של השיטה. בסעיף ד אסכם את הדברים מבחינה היסטורית ורעיונית, ואחדד את טיב יחסיה של השיטה עם הדקדוק הספרדי באופן שיחדד מעט יותר את פעילותם האינטלקטואלית של בעלי השיטה.

ב. תיעודה של שיטת המבטלים

שיטת המבטלים נמצאת לפנינו בכמה מחיבורי הדקדוק היסודיים של בני אשכנז, שנסקרו ונדונו במאמרו של אלדר, ושבחלקם גם נדפסו. שלושת החיבורים העיקריים שיידונו כאן הם 'דרכי הניקוד והנגינות' לר' משה בן יום טוב הנקדן מלונדריש, 'חיבור הקונים' לר' שמשון הנקדן (השמשוני) ו'ספר השם' לר' משה בן יצחק בן הנשיאה מאינגלטירא, כולם כמשוער בני המאות השתים עשרה – השלוש עשרה.¹⁹ לצידם אעמיד צמד פיוטים של ר' מרדכי בן הלל,

שלנגר בסקירה האחרונה על אודות 'ספר השם', שבה הציגה אותו כסינתזה של ספרדיות וצרפתיות: J. Olszowy-Schlanger, 'Sefer ha-Shoham ("Le Livre d'Onyx"), dictionnaire de l'hébreu biblique de Moïse ben Isaac ben ha-Nessiya (Angleterre, vers 1260)', J. Baumgarten et al. (eds.), *En memoire de Sophie Kessler-Mesguich: études juives, linguistique et philologie sémitiques*, Paris 2012, p. 185

18 H. Hyvernât, 'Le langage de la Massore', *RB*, 2 (1905), p. 205

19 לא אעסוק כאן באופן סדור בשיטתו של יקותיאל הנקדן בן יהודה, לפי שאין בספרו דיון מפורש בכללי

מתלמידי ר' מאיר ב"ר ברוך (המהר"ם) מרוטנבורג וממאספי ספרות התוספות, ועוד חיבורים וקטעים שטרם נדפסו. לבסוף אזכיר כמה מקורות שמלמדים על הדיה האחרונים של השיטה במאה השש עשרה ועל גילומה של צורת ניסוח דומה בחיבור על תורת הניקוד שאינו שייך לקבוצה הנדונה כאן.

1. 'דרכי הניקוד והנגינות'

הדוגמה המובהקת ביותר לשיטת המבטלים עומדת לפנינו ב'ספר דרכי הניקוד והנגינות' לר' משה הנקדן. שלושה מחמשת פרקיו של החיבור בנוסחו המודפס²⁰ עוסקים בהבחנה שבין התנועות ההומופוניות: קמץ רחב ופתח, צירי וסגול, חולם וקמץ קטן. שני הפרקים הנותרים דנים בכללי החטפים (חטף פתח וחטף סגול) ובמבטליו של חוק יהו"א. המחבר נזקק לפתור את הסתירה המשתמעת בין הטקסט המקראי לבין מסורת הלשון ההגויה בפיו: בעוד שהמקרא נוקד 'בשבעה מלכים', היינו בשבע מהויות ניקוד שבכתב, מסורת הלשון של בני אשכנז בעת ההיא – מסורת שנתכנתה קדם-אשכנזית – השתמשה בחמש התנועות הלטיניות ששימשו גם את בני ספרד: קמץ (רחב) ופתח לא נבדלו מזה, וצירי וסגול לא נבדלו מזה.²¹ מבטאו של המחבר הובילו לנסח את הכללים שיחריגו מופעי פתח ממופעי קמץ, שכן בני זמנו ומקומו לא יכלו לנקד כהלכה על פי השמיעה כדרך שיכלו מסרני טבריה לנקד על סמך מסורתם שהגו בפיהם מימי קדם. אם כן התוכן הלשוני שהועמד בשלושת הפרקים הללו היה מושתת הן על מצב ההגייה הריאלי באשכנז במאה השלוש עשרה, הן על מסורת הניקוד שנתקבלה בו כנגד 'נוקדים המזידים אשר בודון [...] הורו והוגו מלב [ההדגשה שלי] דברי שקר את הספרים לעקר עד אין חקר'.²²

עקרון העל של כללי הקמץ והפתח (כלל 1) הוא 'כי כל התורה משפטה להַנְקֵד בְּכָל הַבְּרַת

הניקוד, מה גם שלא מציתי עדות גלויה בכתביו להיכרות של תורת הלשון של בני משפחת קמחי. עם זאת הוא ייזכר מפעם לפעם בהקשרים עקיפים. לפי זיהויים חדשים הציע לאחרונה סטל שיקותיאל בן יהודה חי במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה ברוטנבורג. ראו: י"י סטל, 'שניים שהם אחד: ר' זלמן מרוטנבורג ור' יקותיאל הכהן', ירושתנו, י (תשע"ט), עמ' תרד–תריב.

20 לשאלה אם 'שער הנגינות' שייך לחיבור ראו: אלדר, הבלשנות (לעיל הערה 6), עמ' 195. במאמר זה אני מכנה את החיבור בשמו המקובל במחקר.

21 דברים אלה כבר לא היו אמורים כנראה בימיו של ר' שמשון הנקדן: 'דע כי תנועה ק"ג [קמץ גדול, מורכבת ומרכבתו מחולם ופ"ג [ופתח גדול], ע"כ [על כן] צורתו כצורת שניהם. גם הפה נקמץ בקריאתו ואינו נפתח כפ"ג כאשר קוראים כל מלכות ספרד. גם אנשי טבריא ואפריקי יודעים לקרוא ק"ג/א' אלדר, 'מכתבי אסכולת הדקדוק האשכנזית: "השמשוני": סיום: הפרק על התנועות', לשוננו, מג [תשל"ט], עמ' 209 [נדפס שוב: הנ"ל, הבלשנות (לעיל הערה 6), עמ' 233].

22 כלשון אוהרתו של יקותיאל הנקדן בן יהודה. ראו: ר' ירקוני, "עין הקורא" ליקותיאל הנקדן, עבודת דוקטור, ב, אוניברסיטת תל אביב תשמ"ה, עמ' 8. ודייקא 'הוגו מלב', רוצה לומר מדעתם הדקדוקית וכנגד המסורת המקובלת. וראו דברים דומים אצל ר' דוד מיוון *S. Poznański, Eine hebräische Grammatik aus dem XIII. Jh.*, Berlin 1894, pp. 11–12

אָ קמץ גדול – לולי שמונה מבטלים'. רוצה לומר למעט בשמונה קטגוריות של מבטלים, כל הברת /a/ במקרא תנוקד בקמץ. שמונת המבטלים הם: 1.1 סוף פעולה; 1.2 דגש; 1.3 שווא; 1.4 נ"י השימוש; 1.5 א"י – בין בסוף התיבה בין באמצעיתה; 1.6 אחה"ע באמצע התיבה; 1.7 מקף (בתיבת מה");²³ 1.8 דבקות.

המבטלים שייכים לכל שדרות הלשון: מהם פונולוגיים, כדוגמת הדגש (הסוגר הברה) והגרוניות (שתנועתן מידמה לתנועה שלפניהן), אבל מהם מורפולוגיים, כמו נ"י השימוש – הכינוי החבור למדבר (שְׁמַרְנִי, לְקַחְנִי וכדומה) – ומהם תחביריים, כגון המקף והדבקות. ניכר שהבחירה לכנס יחדו את המבטלים היא מהלך מעושה שאינו אורגני לכללי הלשון היסודיים; הלשון אינה מתוארת כפי שהיא בנויה באופן רעיוני, אלא כל מופעי הפתח במקרא מכונסים לשמונה קטגוריות מקיפות ככל האפשר.

המבטל הראשון, סוף פעולה, הוא ההברה האחרונה שבצורות הפועל כמו פָּעַל וּנְפַעַל, שנקודה פתח. למבטל זה יש רשימה של תשעה חריגים ש'יוצאים מכלל סוף פעולה', והמחבר העניק להם את הסימן המנומטכני נאמ"ן קוש"ש סא"ה:²⁴

1. ג – נפעל הווה, כלומר בינוני של בניין נפעל.²⁵
2. א – כל פועל שסופו אלף, כלומר הברות סופיות של פעלים בגזרת נחי ל"א: מְצָא, קָרָא.
3. מ, נ – מ"ם השימוש לזכר ונו"ן השימוש לנקבה, כלומר כינויים חבורים לנסתרים ולנסתרות: רדפם, שמרן.
4. ק – 'קרוי דבלעם'. הכוונה לתיבת וַיִּקֶר, שנזכרת פעמיים בפרשת בלעם (במ' כג 4, 16). מקורו של ציון זה ברשימת מסורה עתיקה של מילים שנגקדות בקמץ בתחום מקראי מסוים, רשימה שנוספו עליה עם השנים תוספות ופירושים.²⁶ במקומנו ציין המחבר ש'הר' שמואל הנקדן אומ'ר] כי כן הוא משפטו יען שהוא מבנין נפעל'.²⁷

23 על כך ראו: G. Khan, 'The Pronunciation of מה before *dagesh* in the Medieval Tiberian Hebrew Reading Tradition', *JSS* 34 (1989), pp. 433–441

24 בנדפס ובכמה כתבי יד סימן זה ליתא.

25 נפעל דווקא, ולא פועל והופעל. וראו להלן הערה 37.

26 'עופר' דיוסף: "שתי הערות מסורה על מילים קמוצות וגלגוליהן, מחקרים בלשון, יז–יח (תשע"ז), עמ' 427–435.

27 כנראה אינו רשב"ם – השוו ל'שמואל המדקדק' שזכר אצל צונץ, תולדות (לעיל הערה 5), עמ' 109 – גם לא מצאתי את דבריו או ב'ספר דייקות' או בפירושו על אתר. צונץ זיהה אותו עם הנזכר אצל יקותיאל הנקדן בן יהודה בהערתו לוי' 13: 'מְחַצִּיתָהּ בְּפֶקֶר – במונח, וכן בניקוד של ר' שמואל' (ו' היידנהיים, ספר ויקרא: שלישי לתורת אלהים הוא תורת כהנים, רעדלהיים תקע"ט, עמ' 10), ונראה שמדובר בספר מקרא שניקד ר' שמואל. ייתכן שהוא נזכר אצל משולם בן שמואל, 'שום שכל', כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית 402, ebr., דף 192, ושם נאמר 'כי לקח מחטופי פא פעל מנון, כי משפטו להיות נקח אך להקל הלשון שמו למד תמורת נון כי משפט אותיות דטלנ"ת להתחלק כי הם ממוצא אחד'. הוא נזכר פעם נוספת אצל ר' משה הנקדן. ראו:

בסוף כללי המבטלים נוספה הערת מסורה על 'ברוי' [ני] דיוסף' כעין נספח לצד 'כל אַרְבַּע לעולם פתח', 'כל חמת שהוא לשון רוגז פתח' ו'כל כהנ' בסוף תיבה המוציאים הברת אָה קמוצים'.²⁸ נספח זה מובא בנוסח גולמי יותר, מה שרומז על 'שליפה' של פסקת קרוי דבלעם מתוך הרשימה המקובצת והטמעתה ברשימת החריגים.²⁹ הערתו של ר' שמואל הנקדן אינה נזכרת בנספח כלל, והיא כנראה הערה שנוספה על הנוסח ה'שלוף'.

5. ו – 'כמו ואו השימוש', כלומר כינוי הקניין לנסתר: יָדוּ, רְגָלָיו. עם זאת העיר ר' משה הנקדן שצורות וַיִּצֹ, וַיִּקְו פתוחות, 'כי ברבותם יולד בהן דגש', ודגש הוא אחד ממבטלי הקמץ.³⁰
6. ש – 'כל פעולות השניים', כלומר פועלי ע"ו: קָם, שָׁב, רָץ.³¹
7. ש – 'שם דבר', כלומר שמות עצם במשקל פֶּעַל: חָדַשׁ, בָּקַר.
8. ס, א – 'סוף פסוק ואתנחתא',³² כלומר צורות הפסק שמשנות את ההברה המוטעמת מפתח לקמץ.
9. ה – 'פעל שסופו ה"א', כלומר הברות סופיות של פעלים בגזרת נחי ל"י: בָּנָה, קָנָה.³³

גם החריגים האלה אינם עשויים מעור אחד. למשל מהלשון 'נפעל הווה' מחוור שהמחבר הכיר מערכת דקדוקית שחילקה את הפעלים לבניינים ולזמנים.³⁴ אלא שהוא לא מנה את בניין נפעל כסדרו, לפי זמניו וגופיו, כקטגוריה דקדוקית שעומדת ברשות עצמה, כי אם דלה ממנה תופעה פונולוגית אחת – הקמץ שבבינוני יחיד – ושיקע אותה בתבנית המבטלים. גם פסיחותיו

-
- לוינגר, דרכי הניקוד (לעיל הערה 10), עמ' 286, בחילופי הנוסח לשורה 2. 'הגאון רבנו שמואל' נזכר גם ב'שום שכל' (שם), דף 96א, וגם את הדברים האלה לא מצאתי אצל רשב"ם.
- 28 לוינגר, דרכי הניקוד (שם), עמ' 297–299.
- 29 ואומנם רק קרוי דבלעם הוא סוף פעולה, בעוד שאר הצורות ברשימה שייכות לקטגוריית השם.
- 30 הערה זו תמוהה: הרי הווי"ו הסופית בתיבות וַיִּצֹ, וַיִּקְו אינה אות שימוש אלא עי"ן הפועל ממש בצורת וַיִּפְעוּל המקוצרת של פעלים נחי ל"י.
- 31 על פי ר' אברהם אבן עזרא (ראב"ע). ראו בהרחבה: A. Sáenz-Badillos, 'Some Basic Concepts in the Linguistic System of Abraham Ibn 'Ezra', מ' בר"אשר (עורך), מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים: מוגשים לשלמה מורג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 145*–149*; ל' חרל"פ, תורת הלשון של רבי אברהם אבן-עזרא: מסורת וחידוש, רמת גן תשנ"ט, עמ' 68–76.
- 32 בדרך כלל: אס"ף. ראו: C. D. Ginsburg, *The Massoreth Ha-Massoreth of Elias Levita*, London: 1867, p. 248
- 33 בנוסח הנדפס נחי ל"א ול"ה מובאים יחד בראש הרשימה: 'ויצא מכלל סוף פעולה כל פעל אשר סופו אל"ף או ה"א' (פרנסדורף, דרכי הניקוד [לעיל הערה 16], עמ' 1).
- 34 לשון 'נפעל הווה' הוא בעקבות לשונו של ר' יוסף קמחי, שמנה את הבניינים כסדרם. יש לציין כי החלוקה לבניינים משתקפת גם אצל מדקדקים קדומים יותר, אך לא במניין סדור. ומכל מקום חלוקת התנועות של ר' משה הנקדן משקפת את שיטת בני משפחת קמחי. על אודות שיטה זו ראו: א' אלדר, 'עיון מחודש בשיטת חלוקת התנועות של הקמחיים', לשוננו, עג (תשע"א), עמ' 69–76.

מלמדות על מעשה חושב זה: צירופם של כינויי הקניין ושל שם דבר בקטגוריית-העל של סוף פעולה קשה, לפי שאלו דברים הקשורים לשם, ובכל זאת נכללו כחריגים של תופעה השייכת לפועל. אפשר אולי לתרץ זאת בכך שהחריג הפנימי לווי"ו השימוש הוא צורה פועלית, וכן ששם העצם במשקל פֶּעַל קרוב בתבניתו לצורת העבר של בניין קל, פֶּעַל,³⁵ אך עדיין מדובר בדוחק שאינו תואם את אבני היסוד הדקדוקיות שניבטות מבעד למונחיו שלמחבר.

'דרכי הניקוד והנגינות' עשוי פרקים פרקים כאלה: הוא מבחין בין קמץ לפתח, בין צירי לסגול ובין חולם לקמץ קטן. על היעדר ההבחנה הפורמלית בין חיריק מלא לחסר ובין שורוק לקיבוץ אין להקשות – לפי שממילא יסודן של תנועות אלה אחד הוא, ומתחילה לא הבחינו ביניהן חכמי המסורה, שהרי הטקסט המקראי היה כתוב ומונח לפנייהם,³⁶ ומצידו של הנקדן מעולם לא עלה ספק (ולא יכול היה לעלות!) כיצד יש לנקד את התנועות /i/ ו-/u/. דומה שכתובה בתבנית כזאת, אם אכן מצליח המדקדק להקיפה בשלמות ולהצביע על כל המקרים שבהם מתחלפים קמץ ופתח, צירי וסגול וקמץ (קטן) וחולם, ממצה הלכה למעשה את כל כללי ההגה והצורות של לשון המקרא, ואם לא את כולם ממש – בוודאי בקירוב. בכל אחד משלושת השערים האלה (הקמץ, הצירי והחולם) מובאת רשימת המבטלים השייכים לאותו הפרק – ובתוך כל אחד מאלה מובאים חריגים שאינם נופלים בקטגוריה של המבטל. המבקש לדעת למשל את ניקודן של צורות יפעול המקוצרות בפועלי ע"ו–ל"י בבנין פיעל ישיג את מבוקשו באופן הבא:

1. 'כל התורה משפטה להנקד בכל הברת אָ קמץ גדול'. בר מן:

1.1. 'סוף פעולה' – כמו פֶּעַל. ויצאו מן סוף פעולה:

1.1.5. 'וא"ו השימוש' – כמו יָדִיו, רַגְלָיו.

1.1.5.1. 'אבל ויצו ויקו נפתחים'.

לפי הטקסונומיה של החיבור כלל 1.1.5.1 קובע כי ויקו נקוד בפתח, שהוא חריג מכלל 1.1.5, שקובע שווי"ו שימוש (!) סופית נקודה בקמץ, שהוא עצמו חריג מכלל 1.1, שקובע שסוף פעולה

35 הזיקה שבין שתי הצורות מתועדת בחוכמת הלשון. ראו למשל בתשובות תלמידי מנחם, תשובה 8 (*Tēšubot de los discípulos de Mēnaḥem contra Dunaš Ben Labraṭ*, ed. S. B. Robles, Granada 1986, p. 55*). ר' יהודה חיג' העיר על שמות אלה שהם 'אסמא לא אלפעאל'. ראו: שלושת חיבורי הדקדוק של ר' יהודה חיג' במקורם הערבי ובתרגום לעברית חדשה: מהדורת ע' ותד וד' סיון, באר שבע תשע"ב, עמ' 381 (ויש לתקן שם מ'ואמא' ל'ואיצ'א'; ראו: 'האורד', 'על מהדורת חיבורי הדקדוק של חיג': הרצוי והמצוי', לשוננו, עה [תשע"ו], עמ' 227). וראו גם דברי רד"ק בדבר ההבדל שבין שתי התנועות בתבנית פֶּעַל: מכלול, דף ב ע"ג (דף ב ע"א–ע"ב).

36 קיבועו – אומנם לא המוחלט – של נוסח המקרא באותיותיו מתוארך כבר לסופה של המאה הראשונה: ראו A. Lange, "They Confirmed the Reading" (*y. Ta'an. 4.68a*): The Textual Standardization of the Jewish Scriptures in the Second Temple Period', idem, M. Weigold and J. Zsengellér (eds.), *From Qumran to Aleppo: A Discussion with Emanuel Tov about the Textual History of Jewish Scriptures in Honor of his 65th Birthday*, Göttingen 2009, pp. 29–80

נקודה בפתח, שהוא עצמו חריג מכלל היסוד 1, שקובע שכל הברת /a/ בתורה בסתם ננקדת בקמץ. שיטה זו אורגנית למבנה השפה הרבה פחות מאשר הציונים המקבילים שהיינו מצפים להם בחיבורי הדקדוק הספרדיים (או המודרניים): הפתח אותם יודע לפנות למדור העוסק בתורת הצורות, לסעיף על הפועל העלול בגזרת ע"ו-ל"י, ולמצוא שם את צורת העתידים (ויפעול) בבניין פֻעַל. העובדה שר' משה הנקדן התקין את ראשה ורובה של מחברתו במתכונת מקוננת מלמדת על מעשה העריכה בין הדקדוקים הספרדיים לדקדוקו שלו ועל מגמותיה של עריכה זו.³⁷ ההתבוננות בעריכה מביאה אותנו לאותה המסקנה שניסח אלדר בסתם: עיקרו של 'דרכי הניקוד והנגינות' – לפחות בחטיבת הניקוד של החיבור – הוא הקניית כללים ישימים לסופר או למדקדק (הנקדן) הבא לנקד את המקרא או כל חיבור אחר על פי דרכו של המקרא. עם זאת אין להכחיש שהחיבור הוא כעין דקדוק לכל דבר, וזאת מרגע ששולבה בו תורת התנועות של המדקדקים ממשפחת קמחי בתבנית המבטלים.

2. 'חיבור הקונים'

'חיבור הקונים' לר' שמשון הנקדן (השמשוני) מזמן לנו דוגמה ייחודית לעיון.³⁸ אף על פי שהחיבור טרם יצא לאור בשלמותו, תוכן ענייניו לפרקיהם כבר פורסם, ומכלל האמור שם

37 לא נעלמה ממני אהרתו הנודעה של זוסמן בעניין סידור ועריכה – 'מונחים שחוקים שמשמשים בהם לצרכים שונים ובלתי מוגדרים' – והיא עומדת בעינה. ראו: י' זוסמן, 'שוב לירושלמי נזיקין', מחקרי תלמוד, א (תש"ן), עמ' 80, הערה 107. בעריכה כוונתי לאימוץ של חומרי גלם שיוסודם בחיבורים אחרים (כדוגמת 'נפעל הווה', לעיל הערה 34), בעלי מבנה אחר ומגמה אחרת (התיאור השיטתי של הבניינים), ושיקועם בתוך תבנית חדשה (הבדלי הפתח והקמץ ויחסי הביטול שביניהם). אף על פי שלעניין זה לא משנה אם ר' משה הנקדן חידש עניין זה מדעתו או שאימץ רעיון קיים, בהשוואת דבריו ל'שום שכל' עולה שהוא המחושב: ב'שום שכל' נקבע ש'כל פֻעַל שהיא לשון נפעל הָוה נקמצת בין משקל קל, בין משקל חזק ונוסף – חזק כגון מְדַבֵּר מְדַבֵּר, נוסף כגון מְקַטֵּר ומְגַש מְרַדֵּף' (שום שכל [לעיל הערה 27], דף 294), ואילו ר' משה הנקדן כתב ש'יצא מכלל סוף פעולה כל נפעל הוה [...] וכן מוקטר מוגש מורדף בלי חשך, וכן כל משקלות הוה בכל הגזרות' (פרנסדורף, דרכי הניקוד [לעיל הערה 16], עמ' 1). ההבדל בין שני הטקסטים קרדינלי: ב'שום שכל' לשון 'נפעל' כוללת גם את שני המשקלים חזק (פֻעַל) ונוסף (הֻפְעַל), ומסתבר שלשון 'נפעל' מכוונת לכל צורה סבילה. לעומתו ר' משה הנקדן ייחד את המונח רק לבניין נפעל (כמתברר מדוגמותיו), בעוד שהצורות מוקטר, מוגש ומורדף נזכרות בנפרד בלשון 'וכן'. נמצא אם כן שר' משה הנקדן הפקיע את המונח ממשמעותו הכללית וייחדו דווקא לבניין נפעל (כנראה בהתאמה לשם הבניין ב'ספר זכרון'), ולפיכך מסתבר שזהו מחידושיו שלו. על היחס בין החיבורים ראו להלן בסוף סעיף ג. אומנם המעין במהדורת לוינגר, דרכי הניקוד (לעיל הערה 10), עמ' 278, יראה שתחת הלשון 'משקלות הוה' ('צ'ל' 'משקלות הוה') שבדפוס נמצא 'המשקלות נפעל הווה', ולפי זה הלשון 'נפעל' כוללת גם צורות שנוטות בבניין פועל והופעל, מה שמבטל את ההסבר המוצע לעיל. אולם עיון באפראט החילופים מלמד שהנוסח נמצא אך ורק בכ"י אוקספורד (נוסח הפנים), ובכל שאר העדים הלשון 'נפעל' נעדרת, וסביר שאינה חלק מהחיבור המקורי. מכל מקום הצעה זאת טעונה בדיקה חוזרת במהדורה מדעית מלאה של החיבור.

38 על אודות שמו של החיבור, שכנראה ניתן לו בידי העורך, ראו: D. Ben-Menachem, "Hibbūr", *Haqqōnīm* by R. Shimshon Hannaqdan, *Hebrew Annual Review*, 11 (1987), p. 14

אפשר לעמוד על מקורותיו של החיבור במסורות הדקדוקיות השונות. אלדר חילק את החיבור לשניים (חלוקה שאינה מסומנת בכתבי היד): חלק הדקדוק וחלק דקדוק המסורה. חלק הדקדוק עשוי ארבעה שערים: 'שער הקונים' (על כינויי הגוף), 'שער הפעלים', 'שער השמות' ו'שער התנועות'; ואילו החלק השני עשוי פרקים פרקים מתורת דקדוקי המסורה: 'שערי ניקוד' למיניהם (ראו לקמן), 'שער יהו"א', 'שער המת"ג', שער על טעמי המקרא ו'שער הדגש'.³⁹ אם כן מחציתו הראשונה של החיבור עוסקת באבני הבניין הרגילות של המסורת הדקדוקית בספרד – חלקי הדיבר המקובלים: שם, פועל ומילה⁴⁰ – ומחציתו השנייה עוסקת בדקדוקי מסורה ותורת הקריאה במקרא; המחצית השנייה משמרת משהו מתבניתה הקדומה של החשיבה הלשונית האשכנזית, תבנית שנתקנה על פי דגם של דקדוקי המסורה קודם שאימצה לחיקה את הבלשנות הספרדית.

שערי הניקוד בנויים במתכונת דומה לזו של 'דרכי הניקוד והנגינות': שערי הקמץ והפתח, הצירי והסגול, מחולקים כולם לפי רשימות מבטלים. עם זאת ניכר שאין זו העתקה גרידא של פרקי דקדוק קדומים, אלא עריכה והיתוך של שיטת המבטלים עם תורת הלשון הספרדית, הנפרסת במחציתו הראשונה של החיבור. למשל כבר בראש מבטל הקמץ הראשון, הדגש, כתב המחבר 'כי אחר הקמץ יתכן נח נראה אלף או ה"א כאשר בארנו בשער התנועות [ההדגשה שלי], והטעם כי כל דגש אות אחריו ימשוך, אך לא לקמצים המארך'⁴¹ בעבור הנח נעלם הראוי לבא אחריהם'.⁴² השמשוני שילב בעקרונות המבטלים נימוקים הנסמכים על מושג הנח הנעלם של ר' יהודה חיוג'. יתרה מזו, הוא ציין 'ועברו בהם זרים'⁴³ הנקמצים לפני דגש כ[מו] לְמָה אָנָּא שְׁמָה יְמָה פְתִים'. המחבר לא גלה את אוזניו במפורש לטיבם של חריגים אלה, אולם מסתבר שהם נמשכים מהאמור לעיל: ארבע הדוגמות הראשונות הן מילים מלעיליות, ובהתאם לאפינו של ר' יוסף קמחי הטעמה מלעילית עשויה להוסיף נח נעלם להברה שהיא נמצאת בה, במקרה

39 א' אלדר, 'מכתבי אסכולת הדקדוק האשכנזית: "השמשוני": דברי מבוא והפרק על התנועות מתוכו', לשוננו, מג (תשל"ט), עמ' 110 (נדפס שוב: הנ"ל, הבלשנות [לעיל הערה 6], עמ' 226).

40 אף על פי שלמילה לא יוחד שער משלה, ונוסף עליה שער התנועות, החלוקה המשולשת נזכרת בפירוש בראש החיבור: 'הנהגה אלה עשרת הקונים ימצאו עם קצת המלות הטעם ועם הפעלים ועם השמות הנגזרים מן הפעלים' (D. Ben-Menachem, 'Hibbur ha-Qonim (ha-Shimshoni): by R. Shimshon ha-(Naqdan', Ph.D. dissertation, University of California, 1987, pp. 120–121).

41 בכתב היד 'המרוץ' (וכן בכ"י פרמה, פלטינה 2921 [דה רוסי 389; ריצ'לר 1461], דף [35]ב; כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית 401, ebr., דף 241). הלשון סתומה. ותיקנתי על פי כ"י לייפציג, ספריית האוניברסיטה 1107, דף 63א. נראה שכוונת המחבר שהדגש אינו יכול למשוך אחריו – כלומר לימינו – קמץ רחב (מארך) מכיוון שיש לו נח נעלם.

42 שמשון הנקדן, 'חיבור הקונים', כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 1016 (מרגליות 969), דף 246–247א.

43 על לשון 'זר' ראו: L. Prijs, *Die grammatikalische Terminologie des Abraham ibn Esra*, Basel, 1950, p. 50; 'ל' חרל"פ', דרכו של אבי אברהם אבן עזרא בביאור מילים חריגות במקרא: 'מלה ורה', מילה יחידאית ו'שמות משתנים', *HUCA*, 52 (תשנ"ז), עמ' נא–סא, במיוחד עמ' נג–נה; הנ"ל, תורת הלשון (לעיל הערה 31), עמ' 152–157. אין ספק שהכוונה כאן לצורות חריגות ביחס למבטל.

זה קמץ.⁴⁴ אומנם דוגמת פְּתִים קֶשֶׁה יותר לתרצה: יש מי שסבר שהדגש בתי"ו מגלם את היו"ד הבלועה של פְּתִית,⁴⁵ אולם לפי פירוש זה היו"ד בלועה ואינה משמשת נח נעלם בקמץ. מכל מקום נראה שגם כאן יש צד השווה ל'דרכי הניקוד והנגינות', שכן ר' משה הנקדן ביאר ש'מלת בתים אין היא נקראת בחוזק [ההדגשה שלי], כאשר דגשות וטעם קמץ לתשלום חסרון יו"ד בית'.⁴⁶ עם זאת, לא כל החריגים נמצאים לפנינו כצורתם ב'דרכי הניקוד והנגינות'; דרך משל המחבר ניסח את הכלל המבטל 'כל הבר' [ת] אִים והנג' [ינה] בראש תיבה⁴⁷ כ' [מו] יְדִים עֵינִים רְגְלִים פְּלָאִים מְצַרִּים פתחין'.⁴⁸ המקבילה לחריג זה אומנם מופיעה ב'דרכי הניקוד והנגינות',

44 ספר זכרון לרבי יוסף ברבי יצחק קמחי, מהדורת ב"ז באכער, ברלין תרמ"ח, עמ' 17. וראו דברי בעל התוספת ב"י ברלין, ספריית המדינה, Or. Qu. 2 (שטיינשניידר 36): 'וממלת אנה ימה שמה למה אין ראה לפי שהנגינה בהם מלעיל [ההדגשה שלי] מש"כ [מה שאינו כן] במלת בתים' (בכר, ספר זכרון [שם], עמ' 9, הערה ז; והשוו: לוינגר, דרכי הניקוד [לעיל הערה 10], עמ' 344, שם מנה ר' משה הנקדן את בתים מלעיל – אשגרה?). התאמת מלעיל לדגש בתיבת לְמָה נזכרה כבר ב'דקדוקי הטעמים' בשער כג: 'כל למה דרפי – טעמו על מס ישימו ומלרע יקימו בנאמו' (ספר דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן משה בן אשר, א, מהדורת א' דותן, ירושלים תשכ"ז, עמ' 143), והביאה גם ר' יוסף קמחי בספרו. ראו: בכר, ספר זכרון (שם), עמ' 67–68.

45 יהודה חיוג', ראו: ותד וסיון, שלושת חיבורי הדקדוק (לעיל הערה 35), עמ' 20; וכן בהערות ב'כתאב אלנתף' ל'ח' טז 33 (כתאב אלנתף לר' יהודה חיוג', מהדורת נ' בסל, תל אביב תשס"א, עמ' 247); ראו גם רב"ע ב'ספר צחות' (ספר צחות לר' אברהם אבן עזרא: עניני דקדוק בלשון הקודש ופירוש פסוקים קשים, מהדורת מ"ש גודמן, ירושלים תשע"ו, עמ' קכג) וב'ספר מאזנים' (ספר מאזנים לר' אברהם אבן עזרא: עניני דקדוק בלשון הקודש ופירוש פסוקים קשים, מהדורת מ"ש גודמן, ירושלים תשע"ו, עמ' מ–מא). חומסקי רמו שלדעת אבן ג'נאח הצורה פְּתִים היא קיצור של *פְּתִיתִים, על סמך דבריו בערך 'יום' ב'ספר השרשים'. ראו: David Kimhi's Hebrew Grammar (Mikhlol), ed. W. Chomsky, New York 1952, p. 308, n. 514; ספר השרשים: הוא החלק השני ממתבת הדקדוק, חברו בלשון ערב ר' יונה אבן ג'נאח, מהדורת ב"ז באכער, ברלין תרנ"ו, עמ' 191.

46 לוינגר, דרכי הניקוד (לעיל הערה 10), עמ' 286. כ"י אוקספורד, בודליאנה Opp. Add. Qu. 162 (נויבאואר 2521; א) גורס: 'אין היא נקראת בחוזק כמו שאר דגשים. וטעם קמץ' וכו', ואילו בנדפס (ד): 'אין התי"ו נקראת בחוזק. וטעם הקמץ' וכו' (פרנסדורף, דרכי הניקוד [לעיל הערה 16], עמ' 5). לוינגר ביכר את א, וכנראה ראה בכ"י בודפשט (נוסח הפנים; ב) שיבוש 'כמו שאר [כשאר?] דגשים' <'כאשר דגשות', ואולי סבר שד השמיט מילים אלה, שלא היו הגיוניות בעיניו. העולה מאד הוא שהיו"ד בלועה בקמץ (כלומר היא נח נעלם), ואילו הדגש דגש קל שטעון הסבר משלו (השוו להלן דברי 'שער הניקוד' בסעיף משנה 7, ציון א); אבל נוסח ב מחייב לפרש שהיו"ד מגולמת הן בנח הנעלם שבקמץ, הן בדגש שבת"ו. ב'שום שכל' העיר המחבר שהתיבה נהגית בתי"ו רפה ('כאילו הוא כתוב פְּתִים [כך!]), והדגש משלים ליו"ד הנחסרת, ומדבריו עשוי להשתמע שהקמץ נועד להבדיל את הצורה מן הצורה פְּתִים, שהיא לשון מידה (כראב"ע [להלן הערה 193]). ראו: שום שכל (לעיל הערה 27), דף 95א–ב. מכל מקום, ויהיה אשר יהיה פתרון חידת נוסח ומשמעות זו, משתמעת כאן עמדה שעשויה להלוו את הביאור המוצע לעיל בדברי השמשוני – שהקמץ מציין לא הטעמה מלעילית אלא יו"ד נעלמת.

47 דהיינו מלעיל. והשוו נימוק 7 של אליהו בחר ל'מכלול': רד"ק כתב שנסוג אחר חל' בסמוך למלה ועירא או למלה שהיא מלעיל' (דף ג ע"א [דף ד ע"ב]), ואליהו בחר העיר: 'לא היה צריך לומר אלא מלה שהיא מלעיל כי מלה ועירא פשיטא שהיא מלעיל', כלומר תיבה שהטעם בראשה.

48 חיבור הקונים (לעיל הערה 42), דף 51ב.

אבל שם נכתב: 'אֵי בין בסוף תיבה בין באמצע תיבה', כלומר כל דיפתונג /ay/ או דוֹ-הברה /ayi/, למעט שם אדנות כשם קודש;⁴⁹ וכדי להוציא צורות כמו צָבָאִים,⁵⁰ פְּרָאִים או הַיִּיתָ, נדרש ר' משה הנקדן לצמצם את הכלל כך שלא יחול במקרים שבהם החזיריק נמצא תחת האל"ף (במקום תחת היו"ד) או כאשר היו"ד היא אות יסוד.⁵¹ מנגד השמשוני ניסח מלכתחילה את הכלל בעניין הדוֹ-הברה אֵים המלעילית, וציין ש'בכלל זה יש ג' מחלוקת' – ככל הנראה כוונתו לשלושה תנאים שחלים במבטל זה: האחד, שמדובר במילים מלעיליות; השני, שהאל"ף היא במעמד של אות שורש; השלישי, שהאל"ף מחליפה את היו"ד של צורת היחיד, ואילו היו"ד הכתובה היא סימן הרבים.⁵² את הצורות ללא מ"ם סופית, כלומר שמות השקולים במשקל פִּיל (בֵּית, אֵיל וכדומה), הוא צירף בנפרד בסוף המבטל.⁵³ הדוגמות המשותפות ל'דרכי הניקוד והגניות' ול'חיבור הקונים' במבטל זה רומזות שחומר משותף עמד לפני שניהם, ושכל מחבר עיבד אותו באופן עצמאי.

3. 'ספר השהם'

גם ב'ספר השהם' לר' משה ב"ר יצחק מאינגלטירא ניכרת השיטה. אומנה נדפסו ממנו רק

- 49 לוינגר, דרכי הניקוד (לעיל הערה 10), עמ' 288–289.
- 50 במקרא רק 'צָבָאִים' (דה"א יב 9), והצורה שהביא נמצאת רק במשנה (כלאים א, ו; בכורות ד, ז [צָבָאִין]). והשוו דברי השמשוני לקמן, שלא כלל צָבָאִים אלא 'נְבָאִים' (יש' טז 7; ואולי היא שגיאת סופר – נ < צ, כ < ב? אלא שגם בשום שכל [לעיל הערה 27], דף 97א, 'צָבָאִים'). באפראט של כ"ד גינצבורג, כתובים: מדויק היטב על פי המסרה ועל פי דפוסים ראשונים, לונדון תרפ"ו, עמ' 781, כמה וכמה עדים שגורסים 'צָבָאִים'. וגם אם זה תיקון ניקוד על פי הצורה הרגילה, מכל מקום אפשר שנוסח זה עמד לפני ר' משה הנקדן.
- 51 וזאת לעומת צורות כמו בֵּית או קִיץ, שבהן היו"ד אינה אות יסוד. הערה זו מעניינת במיוחד, שכן כאמור היו"ד מגולמת בצורה פְּתִים – בין בדגש, בין בקמץ (לעיל הערה 46) – ולפיכך היא ודאי חלק משרש המילה. מסתבר להציע שהמונח יסוד נבחר על פי רש"י, שהשתמש בו כדי לתאר את אותיות השורש. אולם הצעה זו מעלה קושי, שכן רש"י הרחיב את תחולתו של המונח יסוד, בפרט בשימוש במונח יסוד נופל, כדי לתאר אותיות שאינן מופיעות בכל הצורות של המילה, ויש מקום לתהות אם יסוד נופל זה כולל ביסוד סתם, ומה תפקיד היו"ד של בית. לסיכום הדברים במחקר ראו: ח' מירסקי, 'שלוש סוגיות בחכמת הלשון מבית מדרשו של מנחם בן סרוק', מחקרים בלשון, יד-טו (תשע"ג), עמ' 100–109, וצריך עיון מה בדיוק פירושו של הדברים אצל ר' משה הנקדן וסיעתו. ב'שום שכל' נזכרו 'נונין מיוסדין' בצורות נְתָן, חֲנָן, עָשָׂן; הבחירה בְּנָתָן מלמדת שכנראה בעיני המחבר גם יסוד נופל הוא בכלל יסוד. ראו: שום שכל (שם), דף 94.
- 52 למעשה התנאי השלישי הוא שני תנאים, אך נראה שסרבולו של המחבר בניסוח גרם לכך, ואפשר להעמיד את הדברים בנקל על שלושה ולא ארבעה: (א) מלעיליות; (ב) היו"ד הכתובה היא יו"ד הרבים; (ג) האל"ף הכתובה היא אל"ף שורשית שבאה תמורת יו"ד יסודית. ב'שום שכל' נאמר 'יש בה שלשה אופנים', אבל גם הוא גורס כ'דרכי הניקוד והגניות' 'הברת אֵי' ולא 'הברת אֵים', ולכן קשה בעיני לראות חפיפה גמורה בין המבטלים. ראו: שום שכל (שם), דף 96. אומנם הלשון 'מחלוקת' עשויה לפרנס משמעות זו של אופן או קבוצה (ע' מלמד, 'ללשונה של מסכת אבות', לשוננו, כ [תשט"ז], עמ' 107–108 [נדפס שוב: הנ"ל], עיונים בספרות התלמוד, ירושלים תשמ"ו, עמ' 239–240]; ש' שרביט, לשונה וסגנונה של מסכת אבות לדורותיה, באר שבע תשס"ו, עמ' 117–119), אבל מההקשר נדמים הדברים מעט דחוקים.
- 53 וממילא הוא לא התייחס בזה לצורות כמו אֵדְנִי.

שני חלקיו הראשונים, 'יסוד שערים' וקצתו של 'אלפא ביתא',⁵⁴ אבל יתרת החיבור נמצאת לפנינו בכתבי יד, ומתוכם אפשר ללמוד על ענייני ניקוד שנזכרו בו. פתיחתו של החלק העוסק בכללי הניקוד היא: 'ומי יודע ישוב ויראה [הלכות גדולות] ב[כלל הניקוד] יש לדעת כי ראויה כל התורה להִנְקֹד תנועת אָה בקמץ כי הפתח פותח יותר מדאי לולי המבטלים והם שבעה [המבטלים]'.⁵⁵ לאחר מכן נמנים מבטלי הקמץ כדרכם אצל ר' משה הנקדן,⁵⁶ אלא שר' משה ב"ר יצחק כלל את הערותיו על תיבת מה- בכללי הדבקות. וכן בהמשך: 'דין צרי וסגול – ראויה כל התורה להנקד בצרי הוא קמץ קטן', לבד משלושה עשר המבטלים של ר' משה הנקדן. לאחר מכן הוא הוסיף שתי פסקות קצרות על 'דין חירק – כל הנחרק ראוי (ב) להיות בו יו"ד [...] ולולי המבטלין והן שנים שְבֵא [...] ודגש [...]'], 'דין שורק כל הנשרק ראוי להיות בו ו"ו אחריו [...] לולי המבטלים והם שנים שְבֵא [...] ודגש', ולבסוף ביאור ארוך של 'דין החולם'.⁵⁷ מסתבר להציע שר' משה ב"ר יצחק הושפע מחיבורו של ר' משה הנקדן, הן בתוכנו של החיבור הן במבנה של חלקו האחרון. חידושי העיקריים על 'דרכי הניקוד והנגינות' הם הוספת פסקות קצרות על החיריק והשורוק – פסקות שכאמור אינן ב'דרכי הניקוד והנגינות';⁵⁸ עריכות קצרות של חלק מהחומר – כגון מיווגם של המקף והדבקות לכדי מבטל אחד; ובעיקר הוספת החטיבות 'יסוד שערים' ו'אלפא ביתא', שסוקרות בהרחבה את תצורות הפועל, השם ומילת הטעם לפי מבניהם האורגניים, כנהוג בדקדוק הספרדי ובדומה לשתי חטיבותיו המובחנות של 'חיבור הקונים'.

4. מרדכי בן הלל

כללי הקמץ והפתח נמצאים לפנינו גם בצמד הפיוטים 'משוך חסדך עלי עבדך' (מ 2552) ו'אזור

54 ספר השם: שערי דקדוק ואוצר מלים לרבי משה בן יצחק הנשיא מאינגלטריא, מהדורת ב' קלאר, ירושלים תש"ז, עמ' viii. מהדורתו של קלאר מסתיימת בגזרת חטופי פ"ג, וחסרים בה אפוא שש גזרות מתוך התשע שמנה המחבר והפרק על השמות.

55 'ספר השם', כ"י סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית הרוסית Evr. II, A 34, דף 131א. ההשלמות על פי כ"י אוקספורד, בודליאנה Opp. 152 (נויבאואר 1484), דף 124א. ראשיתו של הציטוט מובאת גם אצל A. Neubauer, 'Analecta I: English Massorites', *JQR*, o.s. 2 (1890), p. 324. מתוך שרידי הטקסט נראה שחל בכ"י אוקספורד הומויוטלאוטון המבטלים-המבטלים.

56 אף האקרוסטיכון נאמ"ן קוש"ש סל"ה מסומן שם בהבלטה.

57 ספר השם, כ"י סנקט פטרבורג (לעיל הערה 55), דפים 132ג-133א. מחיקת האות ב"ת מעידה שכתב היד – חרף קרבתו הגדולה לחוגו של המחבר (אולשובי-שלנגר, ספר השם [לעיל הערה 17], עמ' 187) – איננו אוטוגרף.

58 לפחות לא בחלקו העיקרי. ספר השם, כ"י סנקט פטרבורג (לעיל הערה 55), דף 132ג, מזכיר שני מבטלים לכל אחת מן התנועות: שווא ודגש, ואלו נזכרים בסעיף קצר אצל לוינגר, דרכי הניקוד (לעיל הערה 10), עמ' 331. מקוריותו של סעיף זה בחיבור ממילא מפקפקת (ראו שם, עמ' 273-274, ואלדר, הבלשנות [לעיל הערה 6], עמ' 195; סעיף זה בא בדיוק בתוך שבין 'ההוספות' לפרק יהו"א ו'ב' פרקים' על ההטעמה והגעיות), והדברים טעונים בירור נפרד. מכל מקום ייתכן שסעיף זה הוא ניסוח גולמי יותר מאשר זה שבספר השם, שכן בו החיריק והשורוק עדיין באים יחדו.

חלק אומץ' (א 2194), שכתב ר' מרדכי בן הלל (המרדכי), מתלמידי הנודעים של המהר"ם מרוטנבורג. את הפיוטים פרסם שמואל כהן לפני כמעט 150 שנה בסדרת מאמרים על המחבר, ולימים תורגמו המאמרים לעברית.⁵⁹ המרדכי מנה בשני פיוטיו את המבטלים שבין הקמץ לפתח ובין הקמץ הקטן (הצירי) לפתח הקטן (סגול) לפי סדרם: בראשון 'דרוש היטב באמרת אל צרופה / להגקד קדין קמץ חטופה [?]' / כבוא אלה שמונת המבטלים,⁶⁰ ובשני 'מדות שלש עשרה אשר נספרים', בדיוק כמספרם אצל ר' משה הנקדן.

כהן הופתע עד מאוד מתורת הלשון שבפיוטים והתקשה בפירושה; הוא ביקש לקשור בין תוכנו הלשוני של הפיוט לבין כלליו של יעקב בן חיים בהקדמתו למסורה הגדולה והקטנה שסדר ושנדפסה בכמה הוצאות של מקראות גדולות.⁶¹ אך זיהוי ביבליוגרפי שגוי זה, בשם שמעון בכר, הוליכו לבסוף שולל בתיאור ההיסטורי: למעשה המקור הפרוזאי שהשווה אליו לא היה יצירה של יעקב בן חיים כי אם 'דרכי הניקוד והנגינות', שהדפיס יעקב בן חיים בשולי מהדורת 'מקראות גדולות' בצירוף הקדמה קצרה.⁶² מכאן גם בטלה הצעתו החרפה של כהן, הצעה שנועדה לתרץ את הדמיון ה'מפליא' בין פיוטו של המרדכי לבין כלליו של יעקב בן חיים – ששני המחברים השתמשו ב'דרכי הניקוד והנגינות'. עם זאת האינטואיציה שלו קלעה בקירוב למצב המחקר הידוע כיום, שכן פיוטיו של המרדכי בהחלט יכלו לשאוב את דבריהם מ'דרכי הניקוד והנגינות'. המרדכי הלוא הוא כעין 'מאסף לכל המחנות' ולקטן מרכזי של חיבורי תוספות; ולפי שמסתבר שר' משה הנקדן היה מגדולי בעלי התוספות באנגליה,⁶³ אין פלא שחיבורו נודע למרדכי.

59 לתיאור הפיוטים ופרסומיהם (בהתאמה) ראו: S. Kohn, 'Mardochai ben Hillel, sein Leben, seine Schriften und die von ihm citirten Autoritäten', *MGWJ*, 26 (1877), pp. 162–164, 167–171, 271–275; ובעברית: ש' כהן, 'ר' מרדכי בן הלל האשכנזי', סיני, יא (תש"ב–תש"ג), עמ' 10, רסב–רסח. בתרגום הושמט ניקודו החשוב של כהן, וויי דמובדין. המספרים שליד התחלות הפיוטים הם מספריהם אצל 'דוידוון, אוצר השירה והפיוט: מזמן חתימת כתבי הקדש עד ראשית תקופת ההשכלה, א–ד, ניו יורק תרפ"ה–תרצ"ג.

60 מצד המשקל צ"ל המבטלים, בשווא נח תחת הטי"ת; והשוו להלן הערה 125.

61 אומנם כהן צייטט את הדברים מ'מקראות גדולות' אמסטרדם (קהלות משה, אמסטרדם תפ"ד), אך מהדורה זו מיוסדת על מהדורת יעקב בן חיים.

62 לכאורה היה על כהן – או בכר, שמשמו הביא – לזהות עניין זה, לפי שכבר בתרכ"ד נדפסה מהדורתו של פרנסדורף לחיבור. ראו: פרנסדורף, דרכי הניקוד (לעיל הערה 16). אבל הקדמתו של יעקב בן חיים בלבילתו. אומנם גם אחרים נשתבשו בהקדמה זו: כ"י אוקספורד, בודליאנה 635, Opp. 635, דפים 45–א57, כולל העתקה של 'דרכי הניקוד והנגינות', כנזכר אצל צונץ, תולדות (לעיל הערה 5), עמ' 112, הערה a. אך נויבאוואר בקטלוג שלו, מס' 1995/3, ציינה כ'פרק על מסורה, ערוך בידי יב"ח [יעקב בן חיים]', ולא נקב בשמו על אתר או במפתחות. החיבור ודאי היה מוכר לו, שכן הוא נזכר נכונה בשני ערכים אחרים בקטלוג (מס' 1496/2, 2512/4). זיהוי זה לא תוקן בידי קאולי או בית-אריה בהשלמותיהם, והיעדר הרישום כנראה הוביל לכך שלוינגר לא ציינו. ראו: לוינגר, דרכי הניקוד (לעיל הערה 10), עמ' 268–269.

63 א"א אורבך, 'מתורתם של חכמי אנגליה לפני הגירוש', צ"י צימלס, י' ראבינאוויץ וי"ש פיינשטיין (עורכים), תפארת ישראל: ספר היובל לישראל ברודי, לונדון תשכ"ז, עמ' 10 (נדפס שוב: הנ"ל, מחקרים

5. מקורות אנונימיים בכתבי יד

לצד החיבורים הנזכרים לעיל, שכבר נדונו במחקר, כללי המבטלים בענייני הניקוד נמצאים במקורות שעדיין ספונים בכתבי יד, ושטרם נודעו. למשל בכתב יד מאוסף הברשטם שכולל בתוכו ענייני מסורה רבים⁶⁴ נמצאים שערס על הקמץ הגדול, הצירי ושלושת החטפים (פתח גדול, פתח קטן, קמץ). לאחר מכן מוספים עליהם 'שער המתגים', 'שער הנגינה למעלה ולמטה' ו'דין הנגינות' (טעמי המקרא). גם בכתב היד שמחזיק את 'דייקות' לר' שמואל בן מאיר (רשב"ם) מופיעים פרקי לשון ומסורה, ביניהם כללי המבטלים לקמץ, לצירי, לחיריק ולשוורוק.⁶⁵ בכתב יד בפריז מופיעים לאחר חוק אוי"ה ובגדכפ"ת כללי המבטלים של הצירי, הקמץ (בסדר זה!) והחטפים, עם הערות גיליון רבות.⁶⁶ נראה שבחיבור זה הכללים אינם מגובשים עד תומם ברשימת קטגוריות סופית, אלא הם משמשים בערבוביה עם רשימות לקסיקליות של תיבות ולשונות מסוימים. כללי ניקוד אחרים נמצאים בכתב יד שנספח לדפוס פיזור רס"ח של 'מהלך שבילי הדעת', והשמור בניו יורק.⁶⁷ אף על פי שהכללים שם אינם מנוסחים כמו המבטלים דידן, נזכרים בהם לשונות דומים, כמו 'דע כי כל תנועת(ת)[ה] היתה ראויה לניקוד אותה בקמץ לבד שהם יצתה ממקומות מוכרחים והשיבוה פתח'. לכל החיבורים האלה – ויש לשער שקיימים עוד כמותם – יש חשיבות לא מבוטלת להבנת תולדות חוכמת הלשון ובפרט גלגולי שיטת המבטלים. למשל בין מבטלי הקמץ שבכ"י הברשטם נמצא הכלל 'ח' וע' בסוף תיבה כולן

במדעי היהדות, א, ירושלים תשנ"ח, עמ' 90; י' פוקס, 'כ"י מנטובה, הקהילה היהודית 30 ותרומתו: האם כתב ר' משה מלונדון תוספות על "הלכות הרי"ף"?', תרביץ, עט (תשע"א), עמ' 389–412.

64 כ"י ניו יורק, אוסף פיינברג (ללא מספר); לשעבר כ"י לונדון, ספריית מונטיפיורי 49. Halb (הירשפלד 130). כתב היד הוא קובץ מלוקט של חיבורים רבים שנתפצל בין ספריות. חלקו הראשון נשתמר לידו, לשעבר 48. Halb (הירשפלד 129), וכ-40 דפים ממנו נמצאים בבודפשט; ראו: ש' עמנואל, שברי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשע"ג, עמ' 143–144 הערה 187. רוב חומרי המסורה מצויים בדפים 880–888, 104–105 של כתב היד.

65 כ"י ברלין, ספריית המדינה Or. Qu. 647 (שטיינשניידר 118), עמ' סא–פ. מרדלר קבעה – כנראה בעקבות שטיין – ש'דייקות' משתרע רק על עמ' א–לה שבכתב היד, ולא דנה בהמשך החיבור. ראו: ר' מרדלר, דייקות מרבנו שמואל בן מאיר: מהדורה ביקורתית עם מבוא ותוכן עניינים מפורט, ירושלים תש"ס, עמ' ז; L. Stein, 'Grammatischer Commentar: von R. Samuel (ben Meir ṚŠBĪM)', *Jahrbuch des traditionstreuen Rabbiner-Verbandes in der Slowakei*, Trnava 1923, pp. i–ii, n. 7 (Der folgende Abschnitt) לא הבחין בין עמודים א–לה לבין לה–פה, וראה בעמודים לה–פה 'הקטע הבא' של 'דייקות'. ועדיין טעונים עמודים אלו – המקבילים קצתם לכ"י המבורג, ספריית המדינה Cod. hebr. 80 (שטיינשניידר 187), דפים א38–א46 – עיון ובירור מפורטים.

66 כ"י פריז, הספרייה הלאומית héb. 1249, דפים א25–א28 (אוי"ה ובגדכפ"ת), א28–א41 (מבטלי הצירי), א41–א58 (מבטלי הקמץ), א58–א60 (חטף פתח), א60–א62 (חטף סגול). לאחר מכן נעתקו כללי הניקוד של אותיות מש"ה וכל"ב.

67 כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים MS 2889, דף 11ב. ראו: א' ממון, אוצרות לשון: כתבי היד וקטעי הגניזה בחוכמת הלשון מאוסף בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו יורק וירושלים תשס"ו, עמ' 133.

68 מעיון בתצלום קשה לקבוע אם 'תנועת' (ושמא צ"ל 'תנועת אה') תוקנה ל'תנועה' אם להפך.

פתחין אם אינ' [ן] בסוף כמו יהודיע אלישמע בקמץ ואם עינה⁶⁹ למעלה פתחין כמו קורח'. אומנם הבחנות דומות משתמעות מתוך חיבורו של ר' משה הנקדן,⁷⁰ אבל אין שם רמיזה שמדובר בכלל שחל דווקא בשמות הפרטיים (כמשתמע מהדוגמות). כמו כן כ"י פריז מציין כבדרך אגב את הקביעה המטא-דקדוקית הנהדרת: 'סוף דבר יש לאל ידי המסורת לבטל משפט הניקוד'.⁷¹ הכללים מופיעים גם בלב חיבורו של משולם בן שמואל 'שום שכל'.⁷² כפי שניתן ללמוד מסקירת חלקיו המובאת בתוכו, המחבר ייחד חמישה חלקים מתוך שנים עשר לכללי ההבחן שבין כל אחת מחמש התנועות הגדולות לאחיותיהן הקטנות.⁷³ וכעדותו הוא שיקע את כללי ההבחן בתורת הניקוד של ר' יוסף קמחי: 'אסדר לך חוקי הנוטרייקון עם שאר מחלקות ענייני הניקוד והוריית הקורא'. הלשון נוטרייקון מכוונת לחידוד שבו התיבה עצמה משמשת נוטרייקון, סימן, לחמש התנועות:⁷⁴ נוטרייקון (או בתנועות הקטנות: נוטרייקון).⁷⁵ נראה שהמחבר ביקש לשלב ולהתיך את חוקי הנוטרייקון – שיטת התנועות של ר' יוסף קמחי – עם 'מחלקות ענייני

69 כנראה הכוונה לטעם. אך השימוש במונח עין לציין את הטעם אינו מוכר לי משום מקום אחר, והוא חשוד לאור הלשון 'אינ' [ן] לעיל.

70 'אבל וינע, וירח, ותנח התיבה אות שניה פתוחה ואולי יש לחלק בין אות אחרונה ה"ע [ח"ע?] לאות שנייה' (לוינגר, דרכי הניקוד [לעיל הערה 10], עמ' 289–290); 'וכן כל שתי הברות מא"י א"ה ואות אחרונה ח"ת או ע"ן נפתחין כמו פסח, פתח, פגע, נטע, קמח ונגינתם לעיל' (שם, עמ' 291–292).

71 כ"י פריז héb. 1249, דף 49א. והשוו: 'חזן ממקומות הידועים אשר המסורת מכריחן [...] שאין דבר העומד בפני המסורת' (כ"י ניו יורק MS 2889, דף 12א).

72 שום שכל (לעיל הערה 27), דפים 94א–97א. דקדוק זה, שיידון לקמן, בוודאי מאוחר מר' יוסף קמחי, לפי שבדף 91 כתב המחבר 'על אודות התנועות הגדולות הנהברות בארך והתנועות הרהוטות', ובדף 92 ('פרק על שמות המלכים') ציין במפורש כי 'המלכים הם חמשה [...] אך כאשר ידיוחם ויביאו אחרים תחתיהם לא יתקרו אותם האחרים כל כך באריכות הלשון אכן ימהרו יותר'. זה כנראה אחד הזיהויים הראשונים של התנועות הגדולות והקטנות של ר' יוסף קמחי עם מושג המשך בהגייה. רמז למוצאו של המחבר יש בדף 94: 'קץ עליו העיט מן קרץ שהוא אָשְׁטִי בלעז'. כפי שכתב לי פרופ' סירילי אסלנוב, הצורה אָשְׁטִי מתפרשת אך ורק מתוך הצרפתית העתיקה (esté, קרץ) ולא מתוך הפרובנסלית (estiu) או כל שפה רומאנית אחרת. אפשר אפוא לראות במחבר תושב של אזור ששפת הדיבור בו הייתה צרפתית ושייכת לרצף של langues d'oïl

73 שם, דף 793. החיבור עצמו נקטע לפני סיומו.

74 משנה, שבת יב, ה, מיוונית *votapikón*, תואר הגזור מ-*notarius* ועניינו קצרני, ומכאן – סימן, כלומר אות או מילה המשמשות קיצור וזכרון לתוכן מילולי. ראו: ש' היימנס, 'המילים השאלות מיוונית ומלטינית במשנה: לקסיקון ותורת הגה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תשע"ג, עמ' 135–136.

75 שום שכל (לעיל הערה 27), דף 82א. הסימן מופיע גם בחיבורים אחרים, כגון 'שער הניקוד', כ"י פרמה, פלטינה 2652 (דה רוסי 1026; ריצ'לר 1426), דף 31ג (ראו על אודותיו להלן); ספר השם, כתב יד סנקט פטרבורג (לעיל הערה 55), דף 128א; בסוף כללי המבטלים שבכ"י ברלין Or. Qu. 647, דף פ: 'כלו שערי נוטרייקון / כל ירוך בו נגדו יכון'; ובתוספות ל'ספר זכרון' בכ"י מינכן (ספריית המדינה 426 Cod. hebr.), דף 64א–ב. הוא מופיע גם בנוסח הארוך של 'הוריית הקורא' (ראו להלן בסעיף ג), ב'אשכל הכפר', בדקדוקו של ר' דוד מיוון (ראו: פוננסקי, דקדוק עברי [לעיל הערה 22]) ואצל אליהו בחור. למראי מקומות ראו: 27–28 W. Bacher, 'Jehuda Hadassi's Hermeneutik und Grammatik', *MGWJ*, 40 (1896), pp. 27–28. חרל"פ הציעה שהמונח 'יהודי לחיבורים הביזנטיים' (ראו: חרל"פ, לשון וטקסטואליות [לעיל הערה 3],

הניקוד והוריית הקורא', כלומר כללי הניקוד מזה וכללי הקריאה מזה.⁷⁶ אף על פי שהמחבר לא אמר במפורש שהוא משתמש בחיבור 'הוריית הקורא', שעמד לפניו, הוא שיקף את תוכנו של החיבור בשלבו אותו במרחבי מחשבה אחרים של הלשון, כגון הניקוד ושיטת התנועות של בני משפחת קמחי. שני חלקים נוספים הקדיש המחבר להבחנה שבין 'חטף פתח גדול' לבין 'חטף לבדו' (שווא) ובין 'חטף פתח קטן' ל'חטף לבדו' – כלומר להחלת שיטת המבטלים על מערכת החטפים,⁷⁷ בדומה לנמצא בכ"י פריז.

בעיני משולם בן שמואל לא הייתה שיטת המבטלים מערכת שכללה את כל הדקדוק העברי, ועם זאת ניכר שהיא החזיקה את חלק הארי שבו: מלבד שבעת החלקים הללו, חמשת החלקים הנתרים של החיבור – כאמור על פי תוכן ענייניו – כללו כללי הבחן בין שווא נח (שוכן) לנע (מניע), פירוט חוק בגדכפ"ת ויהו"א, כללי ההטעמה, כללי טעמי כ"א ספרים וכללי טעמי אמ"ת (איוב, משלי, תהילים). אין ספק בעיניי שהיה כאן היתוך ומיזוג של שיטות לשון שונות למארג אחד משוכלל, ושכללי המבטלים תופסים בו מקום עיקרי.

6. אליהו בחור

את הדיה האחרונים של שיטת המבטלים מצאתי אצל אליהו בחור, ודבר זה צריך הטעמה מיוחדת. כבר עמדו חוקרים על כך ששיטתו הלשונית של אליהו בחור טבועה בחותמו העמוק של ר' דוד קמחי (רד"ק).⁷⁸ שיטה זו, שנעשתה נחלת הכלל בין השאר בזכות פעילותו הדקדוקית והפובליציסטית, הייתה ספרדית בהווייתה, ומתאפיינת בהבניית כללים מסודרים ומקיפים ובמיעוט חריגים. ואולם אף על פי שאלהו בחור זכה לכבוד גדול ונמנה לצד גדולי המדקדקים הספרדים,⁷⁹ ואף ששיטתו הדקדוקית מושתתת הייתה על כתביהם, הרי מוצאו היה אשכנזי וחיבורי הנקדנים נודעו לו היטב.

עמ' 35). אבל לאור הנתונים כאן אפשר להוסיף עתה על הצעתה שורה של חיבורים נוספים – כנראה לא באופן בלתי תלוי (ראו להלן בסעיף ג).

76 על כללי 'הוריית הקורא' כמפעל השלמה לרישום כתוב של מסורת ההגייה בדמותם של הניקוד והטעמים – ובמובחן מתורת הדקדוק – ראו: א' אלדר, 'תורת הקריאה במקרא', תרביץ, נד (תשמ"ה), עמ' 227–231 (נדפס שוב: הנ"ל, חקר הלשון העברית בימי הביניים: טקסטים ומחקרים, ירושלים תשע"ט, עמ' 13–31); ש' מורג, 'תורת הקריאה במקרא: פרק בתולדותיה של חכמת הלשון העברית', מסורות ט–יא (תשנ"ז), עמ' 243–261 (נדפס שוב: הנ"ל, עיונים בעברית לדורותיה, ירושלים תשס"ד, עמ' 120–138).

77 כדרכם של כמה בעלי דקדוק בימי הביניים, המחבר השתמש בסימן המשולב של שווא וקמץ כדי לבטא תנועת /o/ קטנה, המכונה בדקדוק שלנו קמץ קטן; הוא עצמו כינה אותה חטף קמץ, כר' יוסף קמחי.

78 W. Bacher, 'Elija Levita's wissenschaftliche Leistungen', *ZDMG*, 43 (1889), p. 207; idem. *Die Hebräische Sprachwissenschaft vom 10. bis 16. Jahrhundert*, Trier 1892, p. 105. בחירתו של אליהו בחור לפרסם דווקא את דקדוקו של רד"ק בלוויית נימוקיו מלמדת הרבה על האופן שבו ראה לנכון להורות את דקדוק הלשון העברית.

79 כך למשל דברי אביר המדקדקים, W. Gesenius, *Geschichte der hebräischen Sprache und Schrift*, Leipzig 1815, p. 97: 'כתר הדקדוק של כל המדקדקים היהודיים שייך, ככל הנראה, לאלהו בחור'.

רד"ק כתב ב'מכלול': 'פקודתו פקודתך – למ"ד הפעל בקמץ, ואע"פ [ואף על פי] שיבא אחריה שוא וכן בשמות צדקתך ברכתך'.⁸⁰ כלומר אף על פי שצורת הנסמך פקודת היא בפתח, מכל מקום בחבירת הכינוי נעשה הפתח קמץ, וזאת אף שיש לאחריו שווא. נימוקו של אליהו בחור על אתר, נימוק 42, גורס: 'א[מר] א[ליהו] פי[רוש] ודין שוא הנח לבטל הקמץ כדי לעשותו שוא נח'. לשון זו תמוהה ובוודאי לא יכלה לצאת מידי של רד"ק: הרי לשיטתו אופיו של השווא נקבע על ידי התנועה שלפניו – אם גדולה היא אם קטנה – והקמץ הוא זה שמניע את השווא מנחותו, וכיצד זה הקמץ בא ללמד על השווא ונמצא למד ממנו? על כורחך נתקשה כאן אליהו בחור בעניין זה. שווא שלאחר תנועה גדולה בדין הוא שיהיה נע, וכך הוא מצטרף לתנועה שלאחריו,⁸¹ אלא שהלשון 'אע"פ שיבא אחריה שוא' רומזת למצב חריג שבו יש קמץ בהברה סגורה לא מוטעמת.⁸² אליהו בחור לא ניסה לפתור את הקושי אלא לבאר את ההנחה שביסודו. אך במפתיע הוא לא נקט את כללי הלשון של רד"ק, כי אם הסביר שככלל 'דין שוא הנח לבטל הקמץ', כלומר להופכו לפתח. נמצינו למדים שכנגד הדקדוק המודרני – וכל שכן דקדוקו של רד"ק – טיב נעותו של השווא הוא זה שקובע את איכות התנועה שלפניו, ולא להפך. לשונו של אליהו בחור 'מבטל קמץ' רומזת בהדיא למקורותיו – חיבורי הדקדוק האשכנזיים הנהוגים בשיטת המבטלים. ואכן כלל זה שהשתמש בו אליהו בחור בנימוקו נאמר בגלוי ב'דרכי הניקוד והנגינות',⁸³ בזה הלשון: 'כל שב"א שוכן מבטל קמץ כמו פספּו, עבדו, דרדע וכהנה רבים, וע"כ [ועל כן] נקרא שכן כי לא יזוז ממקומו, אבל שב"א מניע הוא אשר יהפך לאתנח וסוף פסוק אין בו כח לבטל הקמץ והוא כמו פּעלו ופּעלה [...] כי באתנח וסוף פסוק יהפך השב"א

80 דף יא ע"א (דף לא ע"א).

81 כך כבר בעל המאמר על השווא. ראו: K. Levy, *Zur masoretischen Grammatik: Texte und Untersuchungen*, Stuttgart 1936, עמ' א, ג, ו. וראו: א' דותן, 'שמותיו של השווא בראשיתו של הדקדוק העברי', לשוננו, יט (תשי"ד), עמ' 13–14. דברים אלה משתמעים גם מספר זכרון (לעיל הערה 44), עמ' 18, בדוגמות של שווא נע שנמשך באיכות הגייתו אל התנועה שלאחריו במילים חד-הברתיות: צאן, רא, קאוב, נהי וכדומה.

82 עניין זה זוקק חיידוד של הבדל המינח שבין רד"ק לאליהו בחור. רד"ק העיר ב'מכלול' שאי אפשר לבטא שתי אותיות 'בתנועה אחת' – כלומר בתוך הברה אחת – אלא אם כן ההברה נחתמת בנח או בדגש (דף ב ע"ג [דף ב ע"א–ע"ב]). כוונתו של רד"ק בלשון 'נח' לנח נראה ולנח נעלם כאחד, אך אליהו בחור בנימוקו על אתר (נימוק 1) הוסיף אפשרות שלישית: 'או אם תנקד בשוא כמו אַבְרָהָם'. תוספת זו כמובן אינה נצרכת לפי דברי רד"ק, שכן אפשרות זו כלולה מעיקרה במושג נח, אבל מכאן עולה שאליהו בחור פירש את הלשון 'נח' רק בתור 'האות שבסוף התיבה בלי ניקוד' (ראו נימוק 2, בו בעמוד), ואילו אות נכתבת שחותמת הברה באמצע מילה קרויה שווא. הבנה זו משתקפת גם בנימוק 11: רד"ק ציין 'נח בקריאה' (פתח גנובה) לפני למ"ד הפועל גרונת במילים כמו פתח ונח, ואליהו בחור הבהיר שהדברים אמורים רק בחי'ת ועי"ן, אבל 'אלף לא יוליד נח לעולם' – שכן המונח 'נח' בעיניו אינו יכול לחול על אם קריאה בסוף מילה (דף ד ע"ג [דף ט ע"א]). לפיכך גם במקומנו יש להבין שווא כעיצור שחותם הברה מצעית.

83 והשוו נימוקו ל'ספר השרשים', 'כחש', שאף הוא לקוח במישרין מ'דרכי הניקוד והנגינות': לוינגר, דרכי הניקוד (לעיל הערה 10), עמ' 283. וכבר העיר על כך צונץ, תולדות (לעיל הערה 5), עמ' 111.

לקמץ גדול'.⁸⁴ כלומר ההשפעה היא בכיוון הפוך מהמקובל – השווא הוא זה שקובע את התנועה שלפניו, בהתאם לתנאי נעותו או נחתו, שאינם מפורטים בחיבור. הלשון 'שוכן' אומצה כנראה מכתבי ר' אברהם אבן עזרא (ראב"ע),⁸⁵ אבל בעוד שבמקור כוונתה לאות שוכן, היינו אות נוח, בין שהוא נראה בין שהוא נעלם, פירשה ר' משה הנקדן בדרך אחרת לחלוטין: מדובר בשווא שאינו משנה את מהותו ואת צורתו הגרפית; וזאת כנגד השווא הנע (מניע, כב'שום שכל'), שקרוי כך לפי שהוא משתנה בצורות ההפסק והופך לקמץ. אבל אלו רק סימני הבחן שבין השוואים, הלכה למעשה סוג השווא הוא זה שקובע את תנועת /a/ שלפניו: שווא נע משמר את הקמץ במילים כמו אָמְרוּ, שְׁמְרוּ (כאשר למדים שהוא שווא נע מתוך צורות ההפסק אָמְרוּ, שְׁמְרוּ), ואילו שווא נח הופך את הקמץ לפתח במילים כמו פֶּסֶחַ או עֶבְדוּ.⁸⁶

שיטתו של ר' משה הנקדן אומנם מביאה לאותה תוצאה – לאותו הניקוד – שאליה מביאה שיטתו של רד"ק, אלא שדרך פעולתה שונה כליל. נראה שבקובעו 'ודין שוא הנח לבטל הקמץ כדי לעשותו שוא נח' הכליא אליהו בחור את שתי השיטות: מחד גיסא השווא הנח מבטל את הקמץ, ומאידך גיסא ביטול הקמץ והפיכתו לפתח, תנועה קטנה, עושה את השווא שווא נח. אם כן הדים קלושים של שיטת המבטלים הגיעו אפילו לכתבי אליהו בחור, שסבורים היינו לומר שהם משוקעים כולם בתורת הלשון הספרדית, ושהוא לא חידש בה דבר.⁸⁷ אומנם נראה שזו ממש שירת הברבור של השיטה, שכן גם אם מצינו זעיר שם זעיר שם את הלשון 'מבטל' בחיבורי האחרונים באשכנז,⁸⁸ מכל מקום שיטת הדקדוק השלטת הייתה זו שנדפסה (ראב"ע ורד"ק),

84 פרנסדורף, דרכי הניקוד (לעיל הערה 16), עמ' 6 (והוא נוסח ד, שכנראה שימש את אליהו בחור). זהו המבטל הרביעי ברשימת שמונת מבטלי הקמץ.

85 בבואה של ساکن. ראו: פרייס, מינוח דקדוקי (לעיל הערה 43), עמ' 134; ג' גולדנברג, 'השוכן החלק והשוורש העברי', לשוננו, מד (תש"ם), עמ' 281–282.

86 אגב הזכרת הדברים, מכאן ראה נוספת לקרבתו של 'דרכי הניקוד והנגינות' לחיבור המובא בכ"י מונטיפיורי Halp. 49 לשעבר. ראו למשל לשון הכתוב שם, דף א82: 'חטף (כך!) שוכן מבטל קמץ כמו אברהם [והשוו נימוק 1 של אליהו בחור (לעיל הערה 82)] עבדו מלכו אבל אם הוא מניע אינו מבטל כמו אמרו שמרו שנוכל לומר [ר'] מהם אָמְרוּ שְׁמְרוּ כללו של דבר [ההדגשה שלי] כל חטף שבא באמצע הפועל מניע הוא'. לדוגמה אברהם ראו גם: חיבור הקונים (לעיל הערה 42), דף א49.

87 ראו למשל: S. D. Luzzatto, *Prolegomena to a Grammar of the Hebrew Language*, trans. A. D. Rubin, Piscataway, NJ 2005, p. 31, §18; D. Mierowsky, 'Hebrew Grammar and Grammarians Throughout the Ages', Ph.D. dissertation, University of Witwatersrand, Johannesburg 1955, pp. 126–127. מלשונו של קוטשר משתמע שכן הייתה גם עמדתו של באכר. ראו: 'קוטשר, תולדות מחקר הלשון העברית על רקע הבלשנות הכללית, א, ירושלים תש"ל, עמ' 47.

88 ראו דרך משל: חיים בן בצלאל, 'באר מים חיים', כ"י אוקספורד, בודליאנה 196 Opp. (נויבאוואר 207), דפים 319–348. בראש ספרו מנה המחבר את מקורותיו, וכולם חכמי לשון ספרדים (שם, דף א320). את הסוגיה שהבאתי לעיל בדברי אליהו בחור הביא המחבר בשער ב ('הנקודות'), פרק ב ('משפטי התנועות הגדולות'): 'זוואיל ונדחה [השווא של הצורות הַיְתָה, שְׁמְרוּ מפני האתנה שבצורת ההפסק] אין כח בשב"א לבטל את הקמץ, וזהו ג"כ [גם כן] מה שאמרו ג"כ אחר כל ת"ג [תנועה גדולה] שבא נע, ר"ל [רוצה לומר] שנע ממקומו באס"ף [אתנה וסוף פסוק], ולכך אינו מבטל הת"ג כדפרישית כמו אמר, שמר [...]

ושנמסרה לנוצרים בלבוש לטיני מעשה ידיהם של אליהו בחור וסבסטיאן מונסטר, ולא בכדי יש לראות בשניהם את קו פרשת המים של מסירת חוכמת הלשון בעברית בין דורות הראשונים לבין דורות האחרונים.⁸⁹

7. קינזן חריגים במקורות אחרים

העיקרון היסודי של שיטת המבטלים הוא כאמור עיצוב מקונן של כללים וכללי משנה. רעיון יסודי זה משמש גם מחוץ לחיבורים של שיטת המבטלים גופה. הקטעים המובאים להלן לקוחים מתוך חיבור קצר הקרוי 'שער הניקוד'.⁹⁰ אף שחיבור זה אינו מנסח את כללי הניקוד בתבנית ההייררכית של שיטת המבטלים, בכל זאת היבטים מבניים של אותה החשיבה נמצאים גם בו. א. 'לעולם [ההדגשה שלי] אחר תנועה גדולה יבוא רפא'⁹¹ ולא דגש, שהתנועה הגדולה מביאה אחריה אות נחה נעלמת [...] ופעמים יבוא דגש אחר תנועה גדולה שלא כדין [...] מפני שהטעם מלעיל. ופעמים יבא דגש אחרי תנועה גדולה ואין הטעם מלעיל כמו בתים והיה ראוי להרפא [...] ולמה בא בדגש? כדי להפריש בין בתים שהוא ענין בית ובין ואשיתוהו פְתָה שהוא ענין

אבל כשהשב"א תחת הלמ"ד [למ"ד הפועל] אותו השב"א לא ישתנה מחמת האס"ף שאין הטעם תחת הלמד ולכך מבטל את הקמ"ץ לבא הת"ק [התנועה קטנה] במקומו' (שם, דף 328א). מסתבר שהביא את הדברים מדברי אליהו בחור – או מדברי ר' משה הנקדן שנדפסו ב'מקראות גדולות' – ומכל מקום הלשון 'מבטל' שנמשכת מדבריהם לא שימשה אותו בהתוויית מערכת שיטתית לארגון הדקדוק. יש בכך לחדד את דברי זויפ, שתיארה את הימשכותם של חכמי אשכנז המאוחרים אחרי הנקדנים בשלבם 'מורפולוגיה בסיסית' עם 'כללי הקריאה הנכונה'; נראה שכוונתה לנושאי החיבורים ולא לתבנית היסודית של קינזן חריגים. ראו: זויפ, ידע לשוני (לעיל הערה 17), עמ' 282–283.

89 לעניין זה ראו: D. Téné, A. Maman and J. Barr, 'Linguistic Literature, Hebrew', *Encyclopaedia Judaica*², XIII, Detroit, MI 2007, pp. 31, 54 ושל באר; וכן ראו: S. Kessler-Mesguisch, 'Early Christian Hebraists', M. Sæbø (ed.), *Hebrew Bible / Old Testament: The History of Its Interpretation, II: From the Renaissance to the Enlightenment*, Göttingen 2008, pp. 254–275 וראו במיוחד דבריה על אליהו בחור ועל השפעותיו על ההבראיסטים הנוצרים במאה השש עשרה.

90 חיבור זה ידוע לי בשני עדי נוסח: כ"י פרמה 2652, דפים 331–333; כ"י מוסקווה, הספרייה הלאומית, גינצבורג 181, דפים 247–250 בנוסח קצר יותר. שם החיבור נזכר בכ"י מוסקווה; בכ"י פרמה נכתב רק 'מצאתי זה בסוף א' פעולה הנק' מהלך שבילי', ובסופו נספח גם 'אלו כללים מן הנקוד שמצאתי'. נראה שבאביו של כ"י פרמה החיבור נספח ל'מהלך שבילי הדעת' של ר' משה קמחי (חיבור שמועתק גם הוא בכ"י מוסקווה). כ"י ניו יורק MS 2889 שונה בסדרו ובניסוחו, אך נראה שמוצא יניקתו קרוב לזה של 'שער הניקוד'. אין לבלבל חיבור זה עם 'שערי נקוד' הנמצא בכ"י ניו יורק, אוסף פיינברג (ללא מספר), לשעבר כ"י לונדון, ספריית מונטיפיורי 115 Halb. (הירשפלד 134), דפים 170–176א, שנזכר אצל שד"ל, מבואות לדקדוק (לעיל הערה 87), עמ' 21–22, הערה 5, § 29.

91 כלומר אות נח. על שורש רפ"א במשמע רפיון ראו: דותן, דקדוקי הטעמים (לעיל הערה 44), ב, עמ' 223. ולגופה של טענה שם ראו גם: 'האורד', "חטף ודגש וניצב וחזק ורפיון": בירורים במינוח העברי הקדום, לשוננו, עט (תשע"ז), עמ' 331–332.

[שממה].⁹² כלומר בתנועה גדולה לא יבוא לעולם דגש, למעט מקרים שבהם הטעם מלעילי. אך גם לכלל חריג זה – טעם מלעיל – יש חריגים, שנועדו להבדיל בין מילים דר-משמעיות כגון פְּתִים לשון בית ו*פְּתִים לשון שיממון ('ואשיתהו כְּתָה' [יש' ה 6]).⁹³

ב. 'לעולם כל שו"א אחרי תנועה גדולה נע [...] ופעמים יבא שו"א [נח] אחר תנועה גדולה אשר לא כדין כמו יגורתי קטונתי ומפני מה השוא נח מפני דגשות התי"ו שלאחריו [...] ומצינו שיבא דגש אחרי שו"א נ"ע כמו שתי שתיים ולמה באו בדגש כדי להפריש בין שתי שתיים שהוא לשון מניין ובין שְׁתֵּה אֲדָנִי שהוא לשון שתייה'.⁹⁴ כלומר לאחר תנועה גדולה יבוא שווא נע, אך יש חריגה מכלל זה במקרה של דגש עוקב, שלפניו יבוא שווא נח. חריג מחריג זה יש בתיבות שְׁתִים, שְׁתִי, שבהן השווא נע כדי להפריד את שם המספר שְׁתִי מהציווי שְׁתֵה (בר' כד 8), שעניינה שתייה.⁹⁵

ג. 'וכל תבה שהיא פועל עבר [...] מנוקדים האות הראשונה בקמ"ץ והשנית בפת"ח [...] ואם תבא א' או ה' בסוף התבה אע"פ שהיא פועל תהיה נקודה כולה בקמ"ץ כמו בְּנֵה אֶפֶה מֶצָא קָרָא'.⁹⁶ חילוף פתח בקמ"ץ בנחי ל"א ונחי ל"י הוא מן המפורסמות; אולם כאן הוא מנוסח כחריג מ'כל פועל עבר', כלומר מפועל עבר בגזרת השלמים.

אינני טוען שהחיבור במלואו מעוצב בתבנית זאת; אולם הניסיון להתוות מקצת כללי הניקוד באמצעות התבנית של כללים וחריגים מלמדת על דרכי המחשבה של המחבר, במיוחד כאשר השיטה לא תמיד עלתה לו יפה – כגון בדוגמה ב לעיל. מכל מקום ארגון הידע הבלשני באמצעות קינון הייררכי של כללים הוא תופעה שניכרת גם מחוץ לשיטת המבטלים. אומנם אין בידינו ראיות ש'שער הניקוד' הוא חיבור אשכנזי מובהק; על פי התיאורים הפליאוגרפיים שני

92 שער הניקוד (לעיל הערה 75), דף 331-ד.

93 כך שיטת רד"ק במכלול, דף כח ע"א (דף עט ע"ב), וכן מנחת ש"י בפירושו לשמ"א 21 בשם 'כתבו המדקדקים' (יש"ר נורצ'י, מנחת שי על חמישה חומשי תורה, מהדורת צ' בצר, ירושלים תשס"ה, עמ' 159). אך דעת ראב"ע שהדגש – מלבד שימוש כציון של הו"ד הבלועה – נועד להבדיל מיחידת המידה פת, כמו 'האיפה והפת' (יח' מה 11), 'מעשר הפת מן הכר' (שם 14), ראו בפירושו לשמ"א יב 7 ובמקומות הנוכחים לעיל הערה 45.

94 שער הניקוד (לעיל הערה 75), דף 331-א32.

95 יש לציין שכלל ב מנוסח ברישול ובקפיצות לוגיות. חריג המשנה אינו מקיים את כל התנאים שבכלל האב: הדגש שבצורות 'גְּרָתִי' (דב' ט 19 ועוד) ו'קְטָתִי' (בר' לב 11) אומנם מופיע אחרי הברה בתנועה גדולה – בהתאם לתנאי של כלל היסוד – אולם בתיבה שְׁתִים אין תנועה גדולה לפני השווא, רק דגש לאחריה, ומתחילה כלל היסוד לא פסל את קיומו של שווא נע לפני דגש אלא אם כן יש תנועה גדולה לפניו. יתרה מזאת, עלינו לשים לב שמצד ההיגיון חריג המשנה הוא השווא הנע ולא הדגש: בכלל החריג מתורץ קיומו של שווא נח אחרי תנועה גדולה מפני שיש דגש לאחריו; החריג לכלל זה הוא הימצאותו של שווא נע לפני דגש. אבל התירוץ המוצע 'למה באו בדגש' אינו עוסק בשווא אלא בדגש! לפיכך ההסבר של ההבדל המשמעתי בין ההומופונים שְׁתֵה/שְׁתִי אינו מענה על הקושייה.

96 שער הניקוד (לעיל הערה 75), דף 332-ג. ניקודן של המילים (כך במקור בכתב היד) מוכיח שהנקדן לא הבין כלל את הכתוב.

עדין כתובים בכתובה איטלקית, וזיקתן לספרות הדקדוקית האשכנזית היא תמטית, ומשתמעת מתוך אופיו של החיבור, המלמד את תורת הניקוד.⁹⁷ אך הוא מלמד שטכניקת הקינן שימשה גם מחוץ לחיבורים שבהם סדורה שיטת המבטלים, יהא מוצאו אשר יהא.

ג. יסודותיה ההיסטוריים של השיטה

מהיכן באה למדקדקי אשכנז שיטת המבטלים? שאלה זו אינה ניתנת לרדוקציה סטמטית פשוטה: ר' משה ב"ר יצחק הנשיאה, מחבר 'ספר השהם', אומנם היה תלמידו של ר' משה הנקדן,⁹⁸ ולפיכך סביר שאימץ את תבנית החיבור של מורהו, אולם ר' שמשון היה גרמני, ומסתבר שהיה בן דורו של ר' משה הנקדן, וספק אם יש לראות השפעה ישירה בין 'דרכי הניקוד והנגינות' ל'חיבור הקונים', אם להכא אם להתם.⁹⁹ יתרה מזאת, שיטת המבטלים שימשה לא רק בשלושת החיבורים האלה – היא מופיעה גם ב'שום שכל' ובכמה כתבי יד שנחשפו לראשונה בסעיף הקודם – ומעין שיטה זו מצינו גם ב'שער הניקוד' ובחיבורים קרובים, ומי לידינו יתקע שאין היא עתידה להתגלות במקורות נוספים?

אני סבור ששיטת המבטלים לא הייתה חידוש יש מאין אלא פרי עיבודם הסדור של חומרים קדומים. חומרים אלה נלקחו בעיקרם מתוך ספרות דקדוקי המסורה, ועוצבו על פי דגם קיים המוכר לנו מתוך גלגוליו של חוק אוי"ה ובגדכפ"ת. על פי הסברה המוצעת כאן, המדקדקים האשכנזים, שהכירו כמובן את חוק אוי"ה ובגדכפ"ת, החילו את טכניקת הארגון הנקוטה בכללי המשנה של חוק זה והעתיקה לשאר חטיבות הלשון בדמותה של שיטת המבטלים. אציג אפוא בקצרה את גלגוליו של כלל אוי"ה ובגדכפ"ת בין המסורה לבין הדקדוק, ולאחר מכן אעמוד על שתי חוליות נוספות המאפשרות לקשור בין החומרים הקדומים שבדקדוקי המסורה לבין עיצובה הכוללני של שיטת המבטלים. מקצת הדברים נרמזו כבר בעבר בקצרה בידי אלדר, אלא שמפאת חשיבותם הם ראויים לעיון, להעמקה ולתוספת.¹⁰⁰

97 לעניין זה ראו: אלדר, הבלשנות (לעיל הערה 6), עמ' 199–200.

98 קלאר, ספר השהם (לעיל הערה 54), עמ' 39. עדות זו נזכרה לראשונה אצל J. Jacobs, 'A Mediaeval School of Massorites among the Jews of England', *JQR*, o.s. 1 (1889), p. 182. והיא חייבה, ולמעשה עודנה מחייבת, עדכון בהצעותיו של באכר שנוסחו שנתיים ושלוש לפני כן. ראו להלן הערה 157.

99 לבירור ההיסטורי של זמנו ומקומו של ר' שמשון הנקדן ראו: אלדר, השמשוני (לעיל הערה 39), עמ' 102–105. לוינגר סבר שהוא היה רבו של ר' משה הנקדן. ראו: לוינגר, דרכי הניקוד (לעיל הערה 10), עמ' 274.

100 אלדר, הבלשנות (לעיל הערה 6), עמ' 195–196, בעקבות: W. Bacher, 'Bemerkungen über die dem Jehuda Ibn Balaam zugeschriebene Schrift zur hebräischen Laut- und Accentlehre', *MGWJ*, 34 (1885), pp. 502–504. שאר ראיותיו של באכר עוסקות בחוק אוי"ה ובגדכפ"ת, שתפוצתו רחבה, ולפיכך קשה לגזור מהן יחס ישיר בין החיבורים. לרמיהו דקה בנושא ראו: קלאר, ספר השהם (לעיל הערה 54), עמ' vi.

חוק אוי"ה ובגדכפ"ת

כאמור בראש הדברים, המסורה נבדלת מן הדקדוק בכך שהיא אינה מנסחת את חוקי הלשון באמצעות כללים אלא באמצעות הפרטים היוצאים מן הכלל; וניגודם של שני זרמים אלה נותן את אותיותיו של חוק אוי"ה ובגדכפ"ת. כלל זה כבר נדון בכמה מקומות,¹⁰¹ אך הדברים נעשו במפורז ובלי להציג את רציפות תהליך עיצובו אצל ראשוני המדקדקים. הכלל הופיע לראשונה בקונטרסי המסורה: 'כל אות אשר במקרא על אפניו נקרא לא יומר באמירה חוץ מארבעה בספירה, אוי"ה האמורה'.¹⁰² הווי אומר, הכלל היסודי הוא שאותיות (ובכללן אותיות בגדכפ"ת בראש תיבה) אינן משנות את אופן חיתוכן, וזאת בלא תלות באותיות החותמות את התיבה שלפניהן. אותיות אוי"ה בסופי מילים הן החריג מן הכלל (חוץ). כבר כאן יש ניסיון לצרף את החריגים יחידים, כפי שעולה מלשון הכותרת של השער 'סימן אוי"ה',¹⁰³ היינו סימן שמאגד את הצורות שעשויות להיות רפויות – עשויות, אבל לא באופן גורף: 'הן [אותיות אוי"ה] על שתי דרכים [...] ויו המסולה: פעם יפלא¹⁰⁴ ופעם בשפה יעלה, יו"ד המעולה: פעם יפלא ופעם יעלה¹⁰⁵ הי אלף הנפלא בדרך אחד יעלה¹⁰⁶ פעם יפלא ופעם יגלה'. רוצה לומר, הרפיון אינו מוגדר באופן שיטתי אלא רק 'פעם [...] ופעם'. לעומת הניסוח המפולפל מעט של הקונטרסים, המדקדקים ביקשו לגבש כללים סדורים כדי לקבוע את היקף הרפיון.

1. ראש וראשון לכולם רב סעדיה גאון (רס"ג), בפרק הרביעי של דקדוקו: 'שש האותיות האלה ראויות להירפות כאשר תהיינה שתי מילים ומחבר אותן טעם אחד [ההדגשות שלי]: הראשונה מהן יש בסופה תנועה שמפסיקים בה והשנייה מהן ראשיתה אות מן בגדכפ"ת, כי אז

101 נ' אלוני, 'ספר הניקוד לרב סעדיה גאון', בית מקרא, טו (תש"ל), עמ' 19–67 (נדפס שוב: הנ"ל, מחקרי לשון וספרות, א: פרקי רב סעדיה גאון, ירושלים תשמ"ד, עמ' 233–281, בעיקר הנספח); אדר, חוק אוי"ה (לעיל הערה 13), עמ' א–יד (הנ"ל, תורת הקריאה [לעיל הערה 13], עמ' 106–119); א' דותן, אור ראשון בחכמת הלשון: ספר צחות לשון העברים לרב סעדיה גאון, א, ירושלים תשנ"ז, עמ' 60–65, 207–218.

102 מ"ס ל 481ב. נדפס: ספר דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן משה בן אשר, מהדורת י' בער וה"ל שטראק, ליפסיה תרל"ט, עמ' 28–30, § 29.

103 כך בל. בקונטרסים של א לשון רבים: 'סימני אויה'. ראו: י' עופר, 'כתר ארם צובה: לאור רשימותיו של מ"ד קאסוטו', ספונות, יט [ד] (תשמ"ט), עמ' 295. לשון ל רומות שתיבת 'אויה' (תה' קכ 5) היא סימן הזיכרון לאותיות שאחריהן בגדכפ"ת נרפות, לשון א רומות שבשער זה של הקונטרסים יובאו הסימנים – היינו סימני הזיכרון או הרשימות היסודיות של כללים ופרטים – בעניין דיגוש ורפוי בגדכפ"ת לאחר אוי"ה, כגון 'טעמים הקדומים בתיבה' (מלעיל, למשל 'עֲבָדְיָךְ בְּאוֹ' ברא' מב 10); 'גְּאֵלְתָּ בְּיָרֹעַ עֲמִךְ' (תה' עז 16), 'בית בית, ובית [פה] כף כף' ('אֲכַבְּדָה בְּפִרְעָה' שמ' יד 4); 'יְיָהִי בְּבֹאֵם' (שמ"א טו 6) 'חוץ משבא – יהיה רפי' ('הוא אִשָּׁה בְּתוּלְיָהּ יְקַח' וי' כא 13]) וכדומה.

104 נראה ששורש פילוא משמש במשמעות של היעלמות, השוו: שופ' יג 18; תה' קיח 23.

105 יעלה] כך א, וליתא ל.

106 התיבות 'בדרך אחד יעלה' מוקשות, לפי שמשמע שהן סותרות את האמור בראש המשפט שאוי"ה נהגות 'על שתי דרכים'. ואולי צריך לפרש שבעוד ש'על שתי דרכים' בראש המשפט מוסב על ההגייה של העיצור העוקב (בגדכפ"ת: בהגייה סותמת או חוככת), הלשון 'הי אלף הנפלא בדרך אחת יעלה' מכוונת להגיינתן של אימות הקריאה אל"ף וה"א, שכן שתיהן משקפות הגיית /a/.

חייבת האות שמן בגדכפ"ת להירפות'.¹⁰⁷ רס"ג נטש את האפיון של בעלי המסורה שתלו את דבריהם בציון הגרפמי שבסוף המילה (כלומר בסימונה של אם הקריאה בכתב), והעתיקו לתחום הפונטי של מילה שמסתיימת בהברה פתוחה, בתנועה.¹⁰⁸ אף על פי שהוא הכיר בקטגוריות שונות שמפרות את תכונת הרפיון הנזכרת,¹⁰⁹ הוא ראה בכלל שלו ניסוח מוצלח יותר מזה של בעלי המסורה שתלו אותו באותיות אוי"ה, 'שאילו ארבע [האותיות אילו] היה דינן לרפות אכן היו מרפות [...] ומתוך שנמנע דבר זה במראות הלשון ונהיו דגושות, הוכח ביטול מה שכיסו מן העניינים האלה בשם אוי"ה'.¹¹⁰ כלומר לצד הצורות הרפיויות הציון אוי"ה כולל גם צורות דגושות רבות שיש להחריגן, ומכיוון שצריך להחריגן הכלל אינו יעיל. במהדורה השנייה של הפרק דייק רס"ג אפילו יותר: [] ראית תנועה מן השש, אחרי השמטת הפתח [ההדגשה שלי], והיא [מחוברת בטעם] במילה [] אותיות בגדכפ"ת, הרי האות הזאת תהיה רפה ללא ספק', בהחרגת תנועת הפתח.¹¹¹ וכאן פירט מעט יותר את הסיבה לשינוי נוסח הכלל: בנוסח המקובל 'ויצאו ממנו הוי"ו והיו"ד והה"א ההגויות בבירור [...] ואחר כך יצאו הכ"ף והת"ו אשר בסופי המילים בקמץ', וסיכם ש'אלו הן דרכים מיגעות, ואילו ערך קביעתי הוא שקרוב יותר להבנת המון העם'.¹¹² רס"ג ברר לו ניסוח שמיעט בחריגות, במיוחד כשמדובר בקטגוריות מובחנות, כמו הסופיות תְּ ו־ךְ או אותיות הוי"ו עיצוריות.

2. אבו אלפרג' הרון המשיך בדרכו של רס"ג וקבע ש'ארבע [האותיות] האלה, אם הייתה אחת מהן בסוף מילה, והייתה המילה הזאת מחוברת אל מה שאחריה בנעימת הטעם [ההדגשה שלי], והייתה בראש המילה השנייה אחת מאותיות בג"ד כפ"ת, תצא אותה האות רפויה,

107 דותן, אור ראשון (לעיל הערה 101), ב, עמ' 408 (דף 24ב, שורות 182–185).

108 שימוש באותיות אוי"ה כמייצגות של התנועות יש גם בפירושו 'ספר יצירה' לדונש בן תמים (*Le commentaire sur le Livre de la Création de Dunas Ben Tamim de Kairouan [Xe siècle]*, ed. G. Vajda, Paris 2002, p. 216) ובספר הכוזרי ד, ג (ר' יהודה הלוי, כתאב אלרד ואלדליל פי אלדין אלדליל (אלכתאב אלכוזרי), ד"צ בנעט, ירושלים תשל"ז, עמ' 150).

109 הן מחויבי דיגוש (שהם אתי מרחיק ורצף של שתיים או שלוש אותיות בגדכפ"ת כשהראשונה שוואה), הן מילים ללא סיבה מוגדרת שעוברות במסורת. להצגה סכמטית שלהם ראו: דותן, אור ראשון (לעיל הערה 101), א, עמ' 210.

110 שם, ב, עמ' 410 (דף 24ב, שורות 192–197).

111 שם, עמ' 420–422 (דף 2א, שורות 52–53). הכוונה שהפתח אינו כלול ברשימת התנועות שאחריהן – כפי שמאומת מפירושו לספר יצירה ב, ב (ספר יצירה [כתאב אלמבאדי], עם פירוש הגאון רבנו סעדיה ב"ר יוסף פיומי, מקור ותרגום, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשל"ב, עמ' עח) – וזאת כדי לא לכלול מקרים של דחיק (לרבות תיבת מֶה) במסגרת הכלל שאחר כך יצטרך להחריגם. על מהדורות החיבור ראו: דותן, דקדוקי הטעמים (לעיל הערה 44), א, עמ' 51–65.

112 דותן, אור ראשון (שם), ב, עמ' 422–424 (דף 2א, שורות 64–67). נראה שהלשון אפואם אלעאמה האמורה פה אינה קביעה פדגוגית בלבד אלא עמדה בדבר הנכונות המדעית של הכלל שטבע (וראו בשורה 63, ששם פנה אל תלמידו אלעלמא). על נטייה מובהקת זו בכתבתו של רס"ג ראו: י' היינמן, 'הרציונליזם של ר' סעדיה גאון', י"ל פישמן (עורך), רב סעדיה גאון: קובץ תורני-מדעי יוצא לאור למלאת אלף שנה לפטירתו, ירושלים תש"ג, עמ' קצה–קצח.

קלה'.¹¹³ הניסוח גרפמי, אבל המחבר רמז להתניה פונולוגית וקבע שבתביבה כמו 'ועשית' (שמ' כה 13) יש אות משך (נח נעלם) לאחר התי"ו, כך שהחוק מתרחב גם לאותיות אוי"ה נסתרות המגולמות בתנועות הסופיות שבמילים.¹¹⁴ להרחבה זו אותו המניע כמו לזו של רס"ג, אך היא נוסחה באופן אחר: במקום להחליף את לשון המסורה בלשון פונולוגית, נשמר הרעיון שהתנועה הסופית – ולא הציין הגרפמי – גורמת לרפיון, וזאת באמצעות אימוץ מושג הנח הנעלם, שזה מקרוב בא מתורתו של חיוג'; כך הורחב הכלל של בעלי המסורה במקום להחליפו בכלל אחר.¹¹⁵ אף 'מחברת התיג'אן' העברית קובעת: 'ודע שזה שאמרנו כל בג"ד כפ"ת דסמיך לאוי"ה מתקרי ברפי חוץ מן הנזכרין אין הולכין בו אחר הכתב אלא אחר הקריאה'.¹¹⁶

3. צמצום תחולתו של חוק היסוד סייע להקטין את מספר החריגים מן הכלל, אך למדקדקים לא היה די בכך והם ביקשו לסווג את החריגים שלא נכנסו לתחומו של החוק. רס"ג העמיד שתי חריגות עקרוניות;¹¹⁷ וכנגדו העמיד אבו אלפרג' רשימה של תשעה כואסר [מבטלים]: 'אוּגְיֶרָה, דְּפִסִּיק [פִּסִּיק], דְּחִיק, את"א מרחיק, מפ"ק ה"א, מפ"ק ואו, מפ"ק יו"ד, חראפיי"ן מתראדפי"ן

113 ראו עתה: G. Khan, *The Tiberian Pronunciation of Biblical Hebrew, II: Edition and English Translation of Sections on Consonants and Vowels in the Masoretic Treatise Hidāyat al-Qāri' 'Guide for the Reader'*, Cambridge 2020, p. 77, §II.L.1.6. התרגום העברי מתוך: א' אלדר, 'הפרק על בגדכפ"ת הסמוכות לאהו"י מתוך ספר "הדאיה אלקאר"', לשוננו, פא (תשע"ט), עמ' 32.

114 כאן, ההגיה הטברנית (שם), עמ' 91–93, §II.L.1.8. וראו: אלדר, חוק אוי"ה (לעיל הערה 13), עמ' ד (הנ"ל, תורת הקריאה [לעיל הערה 13], עמ' 108). לבירור רקעו של העניין ראו: הנ"ל, תורת הקריאה (שם, עמ' 102–103); וכן: הנ"ל, 'גלגולו של מושג "אלסאכן אללין" ("הנח הרפה") מספרד לארץ ישראל', *MEAH*, 33 (1984), חלק עברי, עמ' א–ט (נדפס שוב: הנ"ל, חקר הלשון [לעיל הערה 76], עמ' 154–164).

115 שריד לעניין אפשר להעלות גם מתוך עיבודי הכלל. ב'הוריית הקורא' נכתב: 'תנאי המלכים שבעה הלא המה אָ אָ אָ אָ אָ אָ ויצאו [ההדגשה שלי] מתחת חמשת אילו השבעה ארבעה האותות א'ה'ו'י' (*Horayat*)

; (*ha-qore: Una grammatica ebraica del secolo XI*, ed. G. Busi, Frankfurt a.M. 1984, p. 62) והוא גם הנוסח הערבי: 'ויכ'רג' מן צ'מן הדה אלסבעה חרוף אלאוי"ה' (כאן, ההגיה הטברנית [שם], עמ' 219, שורות 134–135, §II.S.4.2; וראו גם: א' אלדר, "מכתצר הדאיה אלקאר": חלק הדקדוק יוצא לאור ע"פ קטעי גניזה בצירוף מבוא ותרגום עברי', לשוננו, נא [תשמ"ז], עמ' 13, שורות 108–109).

כאן פירש יכ'רג' כפשוטו, לְשון חריגה; אך אלדר תרגם 'ונמשכות מתוך השבע הללו ארבע אותיות', ברמיזה שמדובר באותיות הַמְשָךְ. ראו: אלדר, מכתצר הדאיה (שם), עמ' 29. ב'שום שכל' הדברים כבר נאמרים בלשון גלויה: 'ארבע אותיות יצאו (כך!) מתחת ממשלת אלו המלכים והם אותיות י'ה'ו'א' הנקראים אותיות המשך לבעבור כי כמה פעמים לא יבאו כי אם למשוך בהם שאר אותיות וְלִהְיֶיבְרָם' (שום שכל [לעיל הערה 27], דף 92א). ראו גם: 'וגם אותיות ה'ב'נ'ת' שאין להם הא או א בקמצותם ויש להם דין כאלו נכתב הא או אלה בסופן' (כ"י מינכן, ספריית המדינה Cod. hebr. 426 [שטריידל–רות, 331], דף 65ב [ליקוטים ותוספות שהורכבו על 'שער המתגים' (!) מספר זכרון, ושיאנם לפנינו בנדפס]).

116 J. Derenbourg, 'Manuel de lecteur d'un auteur inconnu, publié d'après us manuscrit venu du Yémen, et accompagné de notes', *JA*, 16 (1870), p. 389

117 ראו לעיל הערה 109. רס"ג מנה שלוש חריגות, אבל אפשר להעמידן על שתיים: אתי מרחיק וצורר אותיות בגדכפ"ת שהראשונה שבהן שוואה.

[אותיות מתרדפות] ב"א ופ"א.¹¹⁸ כל המבטלים הללו משקפים עקרונות פונולוגיים, למעט אחד, אוֹגִיָּה, שהוא רשימת מופעים חריגים המועברים במסורת ללא הסבר ייחודי. רס"ג העמיד גם הוא קטגוריה של חריגות חסרות פשר, אבל נראה שדווקא לשיטתו כלל היסוד מצליח להקיף את תפוצת הצורות באופן שלם יותר, כך שמניין החריגות מצטמצם משמעותית: בעוד שבעלי המסורה מנו 'עשרה'¹¹⁹ פסוקים את זה פוסקים ואתו נותקים¹²⁰ ועליו חולקים, בקבוצת החריגות של אבו אלפרג' יש שבעה מופעים (אוגירה), ובזו של רס"ג חמישה בלבד. בכלל אחר, המיוחס ליעקב בן נפתלי, נזכרות עשר קטגוריות חריגות,¹²¹ וב'דרכי הניקוד והנגינות' – אחת עשרה.¹²²

ברבות השנים וההעתקות נכנסו המבטלים גם לניסוח הקלסי של חוק יהו"א. למשל בכתב יד של הקונטרסים השמור בקופנהגן נמצאה התוספת 'זה מנהגם לעולם לא ישנו את גבולם חוץ ממפיק ומפסיק ודאתי מרחיק [ההדגשה שלי]'.¹²³ שלושת המפיקים השונים של אבו אלפרג' לוכדו יחד למבטל הכללי מפיק, והלשון צומצמה.¹²⁴ ואכן הנוסח הנפוץ למבטלים הוא הנוסח השגור בפי המדקדקים המאוחרים: 'כל בגדכפ"ת דסמיך ליהו"א רפי, בר מן מפיק, מפסיק, דחיק ואתי מרחיק'. נוסח זה נמצא לפנינו (לראשונה?) בפיו של ר' משה קמחי, והוא נזכר אצל כמה מגדולי המדקדקים והמסרנים המאוחרים, כדוגמת אליהו בחור וידידיה שלמה רפאל נורצי, בעל 'מנחת ש"י'.¹²⁵

118 א' אלדר, הפרק על בגדכפ"ת (לעיל הערה 113), עמ' 30; כאן, ההגייה הטברנית (שם), עמ' 79, §II.L.1.7.2.

119 כך כ"י קופנהגן, הספרייה הממלכתית 18 Cod. Hebr. (אלוני-קופפר, 34), אבל בשאר העדים 'שבעה עשר'. מ"ג-ד דנ' ה 11 מונה שמונה עשרה מילים דגושות 'בלא מבטל'. ראו: בער ושטראק, דקדוקי הטעמים (לעיל הערה 102), עמ' 29, הערה 3.

120 כלומר מבטלים את חוק אוי"ה. הלשון 'נותקים' אולי בהשראת תה"ב 3.

121 ראו בנרשם אצל י' עופר, 'מניין פסוקי המקרא של בן נפתלי', ד' רוונטל (עורך), אוסף הגניזה הקהירית ב'נבנה: קטלוג ומחקרים, ירושלים תש"ע, עמ' 210, הערה 14. בכונתי להוציאו לאור על סמך מקורות אלה ומקורות נוספים. ייחוס כלל זה לבן נפתלי מחזק את ההשערה שלפחות תבנית מסוימת של חוק אוי"ה ובגדכפ"ת שייכת לבן אשר – הגם שלא § 29; ראו: דותן, דקדוקי הטעמים (לעיל הערה 44), א, עמ' 22.

122 'נגינות, דפסיק, דרחיק, דאתי מרחיק, מקף, מפיק ה"א, מפיק יו"ד, מפיק ו"ו, בי"ת מ"ם בי"ת פ"א ותחת הבי"ת שו"א, שתי אותיות רצופות ותחת הראשון שו"א' (לוינגר, דרכי הניקוד [לעיל הערה 10], עמ' 325). בנדפס נוסף 'מפיק' לאחר 'דאתי מרחיק' (פרנסדורף, דרכי הניקוד [לעיל הערה 16], עמ' 23–24), כנראה כדי להשלים את הרביעייה הנוהגת בספרים המאוחרים. בשני כתבי יד שנרשמו במהדורת לוינגר, כ"י בודפשט וכ"י ברלין, חריגים נזכרים ברשימה נפרדת. ראו: לוינגר, דרכי הניקוד (שם), עמ' 329–330; רשימה זו אינה בנוסח הדפוס, ראו שם אפראט לשורה 12 בעמ' 330.

123 כ"י קופנהגן 18 Cod. Hebr. ראו באפראט של מהדורת בער ושטראק, דקדוקי הטעמים (לעיל הערה 102).

124 ראו גם: 'יש אומרים כי כל המפיקים שוים' (לוינגר, דרכי הניקוד [לעיל הערה 10], עמ' 328). לעניין זה גם לשון 'מפסיק' יכול לחול הן על טעמים מפסיקים (כבכ"י קופנהגן), הן על סימן הפסק (כב'דרכי הניקוד והנגינות').

125 לדברי קמחי ראו: דקדוקים, ונציה ש"ו, דף ו ע"ב. בכתב היד הקדום ביותר של החיבור, כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית 1. Yah, דף 92ב, משנת תקפ"ה, אין 'שער האותיות' כלל, אך הוא נמצא בכתבי יד

4. לבסוף אעיר שהכלל מעמיק בשכלולו כדי קומה נוספת: כבר אבו אלפרג' הבחין שתשעת ה'מבטלים' שקיבץ אינם כללים מוחלטים, וכך לאחר סקירת מפיק ה"א הוא העיר שלמבטל הזה אין כל חריג. ¹²⁶ לעומתו יש למפיק וי"ו שתי מילים שחורגות מכלל המבטל: 'קו תהו' (יש' לד' 11) ו'שָׁלוֹ בָּה' (יח' כג 42). ¹²⁷ נמצא שלא רק שלחוק אוי"ה ובגדכפ"ת יש חריגים, אלא גם לחריגיו יש חריגים, ומכאן שגם המבטלים עצמם הם כלים פונקציונליים, איגודים נוחים של מקרים שבהם בגדכפ"ת נדגשת לאחר אוי"ה, אבל אין לראות בהם קטגוריה אונטולוגית. תהליכי העיבוד הרבים של כלל אוי"ה ובגדכפ"ת מלמדים על ניסיונם של בעלי הדקדוק להשליט סדר כוללני בתוך בליל הדוגמות הסותרות כביכול של אותיות בגדכפ"ת דגושות ורפויות לאחר אוי"ה. מלבד העובדה שהחוק מועתק לצד פרקי ניקוד בשיטת המבטלים, ושבשניהם לשון ביטול משמשת באותו המובן, עינינו הרואות שהמתכונת שהציעו המדקדקים בחוק אוי"ה ובגדכפ"ת נתעצבה לכדי טקסונומיית קינון של כללים וכללי משנה, טקסונומייה שיש בה דמיון מבני רב – כנראה מכריע – לזה שמשתקף מבעד לחיבורים המחזיקים את שיטת המבטלים.

'הוריית הקורא'

בבחינת המעבר של חוק בגדכפ"ת ויהו"א מן המזרח לאירופה דומה שיש לתת מקום מיוחד

מאוחרים ובדפוסים הראשונים. על כ"י ירושלים 1 Yah. ראו: W. Bacher, 'Un version abrégée de la grammaire de Moïse Kimhi', *RÉJ*, 21 (1890), pp. 281–285; ספר ההשגה: הוא כתאב אלמסתלחק לר' יונה אבן ג'נאח בתרגומו העברי של עובדיה הספרדי, מהדורת ד' טנא, ירושלים תשס"ו, עמ' יא. לדברי אליהו בחור ראו בשיר ד ב'פרק שירה': 'יָפֵא יִרְפָּאָהוּ בְּצִדְהוּ לְבָד / אִם יֵשׁ מְבַטֵּל לוֹ וְיִמְצָעוּ // מִפִּיק וְגַם מְפִיק וּמְרַחֵק דְּחִיק / אֲרָבַע מְבַטְלִיָּהִם לְסִימְנִיָּהוּ' (פרקי אליהו: אשר חיברו ר' אליהו בחור: מהדורת צילום של הדפוס הראשון שנדפס בפוזארו בשנת ר"פ, מבוא ש' אברמסון, ירושלים תשמ"ח, עמ' 7). ולדברי בעל 'מנחת ש"ו' ראו 'מאמר המאריך', יש"ר נוצרי, הנוספות למנחת שי, מהדורת צ' בצר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 121.

126 'מא עלי הדה אלאסרה שיא מסתנא בתה' (אלדר, הפרק על בגדכפ"ת [לעיל הערה 113], עמ' 30; כאן, ההגייה הטברנית [שם], עמ' 85, §I.L.1.7.6).

127 אלדר, הפרק על בגדכפ"ת [שם], עמ' 31; כאן, ההגייה הטברנית [שם], עמ' 87 §I.L.1.7.7. הפסוקים מנוקדים בככתב היד. יושם אל לב שהנקודה באמצע הווי"וין של תהו ושלו היא מפיק, המייצג הגייה עיצורית. שני פסוקים אלה נזכרים כבר בספרות המסורה, כגון בשער הרביעי של כללי בן נפתלי. ראו: עופר, בן נפתלי (לעיל הערה 121), עמ' 210, הערה 14. הם נזכרו גם בקונטרס § 29, ושם נוסף עליהם 'אֲדָנִי בָּם' (תה' סח 18), שהוא מפיק יו"ד (וכן בכללים שנספחו ל'מחברת מנחם' בכ"י פרמה, פלטינה 2781 [דה רוסי 132; ריצ'לר 1422], דף [98]ב). הפסוקים מופיעים יחד גם בכ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 3316, דף 5ב (אלוני, ספר הניקוד [לעיל הערה 101], עמ' 261–262), תחת ההגדרה 'תכרוג' בלפום ג'דא' (שנהגים בפה היטב). אבל ב'חיבור עלום השם' שדן בו אלדר רק 'קו תהו' ו'שָׁלוֹ בָּה' מופיעים יחד תחת ניסוח דומה, 'פאנהא תפצח' (שהם צחים בהגיייתם), ואילו 'אדני בם' מופיע בנפרד תחת יו"ד הגויה סופית, כלומר לאחר הדיפתונג /ay/. ראו: אלדר, חיבור עלום שם [לעיל הערה 13]. גם בכללי בן נפתלי 'אדני בם' מופיע בשער השלישי, בנפרד מהשניים האחרים.

ל'הוריית הקורא' של אבו אלפרג'. חיבור זה נתגלגל לאירופה בשני תרגומים מן הערבית, שאפשר לכנותם הנוסח הקצר והנוסח הארוך.¹²⁸ כפי שכבר בירר אלדר, נראה שטופס ערבי שהחזיק את הנוסח הקצר הועבר דרך דרום איטליה (בארי), והוא תורגם לעברית במגנצא; ואילו תולדותיו של הנוסח הארוך אינן מבוררות, אך שתי העתקותיו המוקדמות (למן אמצע המאה השתים עשרה) מוצאן מאיטליה, וכנראה גם הן נודעו באשכנז בימי הביניים. בנוסח הארוך נכללות לצד גרעין החיבור תוספות שונות, ביניהן כללי ניקוד של קמץ ופתח וצירי וסגול, וכבר כאן מנה המחבר בכללי הקמץ והפתח את המבטלים: 'שער על הקמץ הגדול ועל פתח הגדול: באיזה מקום יוכשר הקמץ ובאיזה מקום יוכשר הפתח. תדע ותבין, שמונה דברים מבטלין את הקמץ. ואילו הן: הדגש, והשבא, והמקף, וכל תיבה שבסופה אי, או ני, וח', וע', והדבוק לתיבה שלאחריו'.¹²⁹

מספר המבטלים זהה לזה שבדקדוקים האשכנזיים, אך טיבם שונה מעט: החי"ת והעי"ן, שמובחנות זו מזו, התאחדו ב'דרכי הניקוד והנגינות' ל'אחה"ע באמצע תיבה'; 'אי' בסוף תיבה נעשה 'אי' בין בסוף תיבה בין באמצעיתה; ונוספה קטגוריית סוף פעולה, שנדונה בפירוט לעיל. כמו כן למרות פערים מסוימים בסדר המבטלים, אין ספק שהרשימות קשורות בקשר גנטי, כפי שמעידה העובדה שקטגוריית הדבקות נמצאת בסוף, וכפי שמלמדים סמיכותם של הדגש והשווא¹³⁰ ושימוש הלשון 'מבטלים'. בעיון בתוכנם של המבטלים מתברר כי אין שיטתיות גמורה של טכניקת הקינון: הם מצוינים בקצרה ובתמציתיות, בלא בירור מקיף, ורק לפעמים יש חריג פנימי, כמו בדוגמת 'ני בסוף התבה': לשון דיבור (כלומר פועל,¹³¹ במקרה זה כינוי פעול של גוף מדבר – [ו] שְׁמַרְנִי [בר' כח 20], עֲנֵנִי [כך!] ¹³² וכו') היא בפתח, 'אבל, תיבה שהוא שם כגון: "תולעת שְׁנִי" הן נקמצין'.¹³³ או למשל במבטל הראשון, דגש, שבו מובחנות התיבות הַגֵּל, מִכָּה, שִׁבַּר וְדָבַר מהתיבות דָּבַר, שְׁמַר, עָבַר וּבִשָּׁר: אין כאן קטגוריות לשוניות חופפות,

128 אלדר כינה אותם 'הוריית הקורא' ו'תוכן עזרא' / 'טעמי המקרא'. ראו: א' אלדר, "מכתצר הדאיה אלקאר": חלק הדקדוק, יוצא לאור ע"פ קטעי גניזה בצירוף מבוא ותרגום עברי', לשוננו, נ (תשמ"ו), עמ' 226. אלא שהלשון 'הוריית הקורא' יפה לתאר את החיבור עצמו, ואילו שני השמות האחרים הם פרי משגים של מעתיקים. לפיכך אני מבכר את הלשונות נוסח קצר ונוסח ארוך – להבדיל מהמהדורה המקורית והמלאה של החיבור ומן ה'מכתצר', שיצאו מתחת ידו של אבו אלפרג' – שמתארים את טיב הטקסט.

129 בווי, הוריית הקורא (לעיל הערה 115), עמ' 64.

130 אלה פותחים את הרשימה הקדומה. וב'דרכי הניקוד והנגינות' נוספה לפניהם הקטגוריה החדשה והאקלקטית סוף פעולה.

131 בנוסח הארוך 'שם' ו'דיבור' (כנראה בבואה של *كلمة*; והשוו *verbum* ו'*כִּסְמָה*) מועמדים זה מול זה. ראו למשל: במהדורת בווי, הוריית הקורא (לעיל הערה 115), עמ' 68, שורות 22–23, 27, 31, 33, 35.

132 בספרינו לעולם 'עֲנֵנִי' בקמץ (שמ"א כח 15, תה' קיח 1; המופיעים במל"א ב 30, תה' לד 5 ושה"ש ה 6 בצורת הפסק ואינם ראיה). תפוצת הניקוד המתחלף בין קמץ לפתח שנויה במחלוקת בין החוקרים.

133 בווי, הוריית הקורא (לעיל הערה 115), עמ' 68.

שכן שמות ופעלים משמשים בערבוביה, ועם זאת מתקיים הכלל הפונולוגי שלפני דגש יבוא פתח ולא קמץ.

ניכר שגם ריכוזם של שמונת המבטלים ב'הוריית הקורא' אינו כולל את כל מקומות הנחתם של הקמץ והפתח, שכן לאחריהם מובאים כללים רבים בסגנון דקדוקי המסורה שיש להם זיקה לתנועת /a/: 'כל מלאך דסמיך לאדכרא פתח [...] בר מן ב', 'כל ויו שהוא בראש התיבה והאות שלאחריה היא אחת מן אותיות אהח"ע', 'וכל וישב ותשב ויקם ותקם [...] וכל דומ'ניהם] קמציין בר מן וו', 'וכל אז קמץ¹³⁴ וכל אך גם רק פתח', 'וכל ויאכל ותאכל¹³⁵ ויאמר ותאמר¹³⁶ פתח'ין] וטע'מן] לרע בר מן חד' ועוד כהנה וכהנה השאובים מתוך ספרות המסורה, והמזכירים את הכללים שב'שער הניקוד'¹³⁷.

כללי הצירי והסגול מנוסחים אחרת. בכותרתם הכללית – 'עתה אבאר שימושי צ'י]רי וסגול התחתון¹³⁸ [ואת] מחלוקתם באי זה ענין יתיישבו שניהם' – לא נרמזת שום הייררכייה שלפיה סימן ניקוד אחד מבטל את רעהו בהקשרים מסוימים, אלא מדובר רק על השימושים השונים של שני הסימנים. עיון בכללים מלמד שאין בהם ניסוח בתבנית של מבטלים כי אם רשימות שונות מסוג דקדוקי המסורה: 'עתה דע והבן שכל "אל" שהוא קודש הוא ננקד בצ'י]רי [...] וגם אם הוא לשון חזק או בלשון אלה [...] אבל אם הוא לשון משרת¹³⁹ [...] הן ננקדין בסגול', 'וכל "את" שהוא עומד בטעם או במשרת ננקד בצירי [...] ואם הוא בא במקף עם התיבה שלאחריו [...] הוא ננקד בסגול¹⁴⁰ וכן הלאה. רשימות כאלה מצינו גם בכללי הקמץ והפתח, אבל בבחינת נספחים לשמונת המבטלים. מכל מקום תוספות אלה – הן בכללי הקמץ והפתח, הן בכללי הצירי והסגול – אינן לפנינו לא בנוסח הקצר של 'הוריית הקורא' ולא בנוסח הערבי ('מכתצת הדאית אלקאר') שפרסם אלדר, ומסתבר שהדברים ניתוספו לנוסח הארוך לאחר תרגומו ובמהלך גלגוליו האירופיים, בין באיטליה ובין באשכנז.¹⁴¹

134 השוו: [אז] – כולהון קמציין' (מ"ק"ד מל"א ח 1).

135 השוו: דקדוקי הטעמים, שער כב (דותן, דקדוקי הטעמים [לעיל הערה 44], א, עמ' 141).

136 ראו: י' עופר, 'שתי עניינות במסורה', מחקרים בלשון, ב-ג (תשמ"ז), עמ' 377–380.

137 לניסוחים דומים ראו גם במסורה של גינצבורג, ג, § תרג (כ"ד גינצבורג, המסורה: על פי כתבי יד עתיקים², ב, ניו יורק תשל"א, עמ' שט–ש"י).

138 להוציא סגול עליון, שהוא הטעם סגולתא.

139 כלומר המילית הטפולה אַל־.

140 השוו: בער ושטראק, דקדוקי הטעמים (לעיל הערה 102), עמ' 39, § 42. וראו: א' אלדר, 'כללי הניקוד של ספר "הוריית הקורא"', ר"י זר וי' עופר (עורכים), ישראל: מחקרים בלשון לזכרו של ישראל ייבין, ירושלים תשע"א, עמ' 12–13 (נדפס שוב: הנ"ל, חקר הלשון [לעיל הערה 76], עמ' 53–54).

141 על הימצאותה של מסורת חמש־תנועתית דווקא בדיאלקט היהודי שבדרום איטליה ראו: מ' ריז'יק, 'מערכת חמש התנועות והגיית יהודי איטליה', לשוננו, עב (תש"ע), עמ' 161–177.

התפתחותה של שיטת המבטלים

שילוב המידע העולה מכל המקורות שסקרתי מאפשר לשחזר את קווי ההתפתחות של שיטת המבטלים, לכל הפחות מצד שימושה במסגרת תורת הניקוד.

ראשיתו של התהליך נעוצה כנראה בצירופם של כללי מסורה שנוסחו בהם הבדלים שבין קמץ לפתח ובין צירי לסגול, בפרט בתיבות כמו הם, את, אך, אף, צורות העתיד והציווי של פועלי ל"י בפיעל (פִּעֵץ/פִּעָץ) וכיוצא בהם. בשלב זה רוכזו הרשימות פחות או יותר כלשונון כך שאפשר היה ללמוד מהן באופן לקסיקלי, בכל תיבה ותיבה שהנקדן עשוי היה להסתפק בה, מהם כללי הניקוד הנכונים לתיבה זו. רשימות אלה נמצאות לפנינו בכללי הצירי והסגול שבנוסח הארוך של 'הוריית הקורא' ובחלקם השני של כללי הקמץ והפתח שם. ריכוז דומה של הערות כאלה נמצא לפנינו במהדורת יצחק בער והרמן שטראק ל'דקדוקי הטעמים'¹⁴² ובכתבי יד של כללי ניקוד דומים.¹⁴³

מבחינה ספרותית-היסטורית אין כללים אלה שייכים בהכרח לשכבה אשכנזית או מערבית של ספרות המסורה על נפתולי גלגוליה, לכל הפחות מצד חומרי הגלם המסורתיים של הרשימות. כללי הבחן שונים בניקודן של לקסמות נמצאים לפנינו גם בחומרים טברניים, ואם אומנם אפשר להצביע על הלך מחשבה דקדוקי מערבי בשכבה זו, שהתנועות נבדלו בו בחמש איכויות ולא בשבע, הרי לכל היותר מדובר במלאכת איסוף ועריכה של הכללים מתוך ספרות המסורה ולא בחיבורם. אף יקותיאל הנקדן בן יהודה סיפר על הפרק בכללי ההטעמה ש'מימי לא ראיתו מחובר כראוי', ושהוא חידשו מדעתו, ואלדר הציע שפרק זה לוקט בעיקרו מתוך הערות שונות של המסורה ודקדוקיה.¹⁴⁴

בשלב השני נערכו הרשימות כך שפרטיהן רוכזו במספר כללים מזערי. כדרכה של המסורה, שמונה מצד העיקרון את צורת המיעוט ולא את צורת הרבים, נקבעו שני כללי אב: כל הברת /a/ ראויה להינקד בקמץ (מלבד המקרים שבהם היא נקודה פתח), וכל הברת /e/ ראויה להינקד בצירי (מלבד המקרים שבהם היא נקודה סגול). הלקסמות שברשימות עובדו מחדש והותאמו למסגרת זו של כללי המבטלים. בתוספות שנכנסו לנוסח הארוך של 'הוריית הקורא' יש צוהר ייחודי לטיבו של שלב זה: מלאכת העריכה ניכרת במובהק בכללי הקמץ והפתח, שנוסחו בהם שמונה מבטלים של הקמץ, ושאר התיבות שלא נכנסו למסגרת זו של המבטלים נותרו כצורתן הגולמית (כללי מסורה עצמאיים) לאחריהם; לעומתם כללי הצירי והסגול נשארו בתבניתם

142 ראו למשל: בער ושטראק, דקדוקי הטעמים (לעיל הערה 102), עמ' 61–72, §§ 72–74. ויש כמובן סעיפים נוספים – כללי את, למה וכדומה; כמה מהם נדונו אצל אלדר (לעיל הערה 140).

143 ראו למשל בכמה מהסעיפים המובאים בכ"י פריז 1249. heb.

144 א' אלדר, 'שער נוח התיבות מתוך "עין הקורא" (כללי מלעיל ומלרע ליהב" הנקדן)', לשוננו, מ (תשל"ו), עמ' 195 (נדפס שוב: הנ"ל, הבלשנות [לעיל הערה 6], עמ' 306). מכאן אולי דרך לנסות לאפיין את הכרונולוגיה היחסית בין 'עין הקורא' לבין חיבורים אחרים שיש בהם כללי הטעמה.

הראשונית. גילום ראשוני של שלב זה, אומנם לא בתבנית סדורה וברורה כמתואר אך ברמת הליקוט הצורני, אפשר אולי לראות בכללים המקוננים שב'שער הניקוד' ובכתבי יד אחרים.¹⁴⁵ בשלב השלישי הורחבה מתכונת המבטלים לשיטה גורפת בניסוח תורת ההגה והצורות. שלב זה נגלה לעינינו בצורתו המלאה והמפותחת ביותר ב'דרכי הניקוד והנגינות' לר' משה הנקדן. כאן מועמדת הלכה למעשה כל תורת ההגה והצורות של לשון המקרא על יחסי המבטלים שבין סימני הניקוד ההומופוניים, ולפחות מצד הדין יכול הנקדן להסיק מתוך הכללים הלכה למעשה את ניקודו המלא של המקרא בכל תיבה ותיבה.

שלב זה מתאפיין בשיטתיותו: החריגים שלא נכנסו לתבנית הפשוטה של שמונת המבטלים בנוסח הארוך של 'הוריית הקורא' קוננו כחריגים וכחריגים מן החריגים; אגב כך נשתכללה ונערכה רשימת המבטלים, כפי שהודגם לעיל, כדי שתכלול בתוכה מקרי יסוד רבים ככל האפשר שהברות מנוקדות בהם בפתח או בסגול. השוואת רשימת הנספחים לכללי הקמץ והפתח – הכללים הגולמיים שלא נכללו במסגרת המבטלים – לאלה שב'דרכי הניקוד והנגינות' מלמדת עד כמה הצליחה מלאכת העריכה שריכזה את רשימות המסורה הרבות לכללי דקדוק סדורים ומקוננים. עשרות הפרטים צומצמו לארבעה בלבד: ברז"ל דיוסף, כל ארבע, כל חמת וכהנ"ת בסוף תיבה. שיטה זו הוחלה באופן גורף גם על התנועות האחרות – כללי הצירי והסגול מסודרים בחיבור בתבנית של מבטלים מקוננים כדרכם של הקמץ והפתח (שלא כבנוסח הארוך של 'הוריית הקורא'), ואף כללי ההבחן שבין החולם לקמץ הקטן סווגו בתבנית זו. נמצא אפוא ש'דרכי הניקוד והנגינות' הותקן כולו בשיטה זו.¹⁴⁶

'שום שכל'

דומה שלצד 'הוריית הקורא' בנוסחו הארוך יש לנו להצביע על חוליה נוספת שקושרת בין ספרות דקדוקי המסורה לבין שיטת המבטלים של הדקדוקים האשכנזיים: חוליה זו היא 'שום שכל' למשולם בן שמואל. את זיקתו של החיבור לתורת התנועות של בני משפחת קמחי כבר הדגמתי לעיל, ונוכחותה של שיטת המבטלים בו בוודאי קושרת אותו לנוסח הארוך של 'הוריית הקורא' ולחיבורים הנוספים שמניתי לעיל בסקירת השיטה, מה גם שהוא מקיים במפורש את קווי המתאר שהוצעו זה עתה: אימוץ כללי מסורה במתכונת של קינון חריגים והותרת אלו

145 כמו פרקי הניקוד שבכ"י ניו יורק MS 2889.

146 הדברים עולים גם במקום אחר. כידוע נוסח הדפוסים מסתיים לאחר מניין המבטלים של חוק יהו"א ובגדכפ"ת, אך במהדורת לוינגר, דרכי הניקוד (לעיל הערה 10) נוספו כמה סעיפים ולאחריהם שני פרקים על הגעיות ועל כללי ההטעמה – כפי שכבר הזכיר אלדר, הבלשנות (לעיל הערה 6), עמ' 194–195. עיון משווה באופן שבו מסתיים חוק יהו"א ובגדכפ"ת חושף עוד טפח מדרכו של המחבר (או עורך מאוחר, אם לא נקבל את מקוריותם שלדברים): בשעה שבנוסח הנדפס הוא מסתיים לאחר 'במ"ף ותחת הבית שב"א מבטלין חוק יהו"א', במהדורת לוינגר נוסף הסעיף 'אמנם על פי המסורת יצאו כמה מלות', ולאחריו רשימת המקרים שאינם נכנסים במסגרת שאר המבטלים (שיסודה ברשימת אוגירה). בדומה לכך ב'שום שכל' באה בסוף רשימת כללי המבטלים לחוק 'מסורת', כעין נספח. ראו: שום שכל (לעיל הערה 27), דפי 110א, 112ב.

שאינם משובצים בה כנספחים בסוף.¹⁴⁷ אולם דומה שאפשר גם להוכיח שחיבור זה הוא החוליה המקשרת שבין 'הוריית הקורא' לבין 'דרכי הניקוד והנגינות'. רוצה לומר, ר' משה הנקדן כתב את חיבורו כמהדורה מזוקקת וערוכה של 'שום שכל', מהדורה ששלפה מתוך החיבור הגדול את כללי המבטלים – כמעט יש לומר אותם לבדם – ועשאתם לא רק חטיבה אחת בדקדוק אלא בניין אב ממש. אדגים את הדברים באמצעות השוואה סינופטית של קטעי הפתיחה של שני החיבורים:

נושא	'שום שכל'	'דרכי הניקוד והנגינות'
1. הקדמה	דבר על אודות התנועות הגדולות הנהברות בארך והתנועות הרהוטות איכה תִּנְקְדָנָה [...]	
2. חשיבות ההבחנה בין סימני הניקוד	הלא לכן לדעת את המשפט בראותנו כמה מלות משונות אֶשֶׁה מרעותה אשר לא תִּכְרְנָה אפס על פי הַנְּקוּד ועל כן יש חובה עלינו לִדְקֹק [...]	
3. מוצא הניקוד	וידוע תדעו כי הַנְּקוּד נִיתֵן בסיני אפס כי שכחוהו דורות הראשנים עד בא עזרא הסופר והזכירו אל דורו כמו שכתוב ויקראו בספר תורת אלהים [...] ודרשו רבותינו [...]	אמת הדבר כי הַנְּקוּד נִתֵן בסיני אך שכחוהו עד שבא עזרא וגלהו ככתוב ויקרא בספר [...] וגרסי' [גן] בגמ' [רא] דנדרר' [ם] [...]
4. ספר תורה	ואם יאמר אדם מאחר שהַנְּקוּד והטעמים נתנו בסיני מדוע אין ספר תורה מִנְּקָד ולמה יִפְסַל בהַנְּקָדָה כבר שלח הגאון רבנו שלמה בתשובה אחת כי אמת הדבר כי הַנְּקוּד [נִיתֵן בסיני] אך לא נִיתֵן לִיכְתֹב ולהתחקה בספר כי אם לקרותו על פה כמשפט תלמוד ותורה שבעל פה.	אך לא נתן לְהַכְתִּיב כי דינו כדין תורה שבעל פה.

147 ראו למשל: 'וגם אותו המקרא מנוי במסורת [ההדגשות שלי] עם אתנחתות וסוף פסוקים מן הקרייה הנפתחים על פי המסורת ובסוף חלק הקמץ הגדול אכתבם לך בעזרת הבורא' (שום שכל [שם], דף 295ב). וראו בהערה הקודמת.

נושא	'שום שכל'	'דרכי הניקוד והנגינות'
5. חשיבות הניקוד		והנה תועלת גדולה בדבר כאשר אבאר בע"ה [בעזרת השם] כי ע"י [על ידי] הניקוד והנגינות נדע פסוק הטעמים ופתרון הפסוקים והמלות.
6. סימני הניקוד	וידוע תדעו כי חמשה קולות הנה [...]	
7. פונטיקה	פרק ראשון על דבור המלכים [...]	
8. שמות סימני הניקוד	פרק שני על שמות המלכים [...]	ואבאר תחלה דיני הקמץ גדול והפתח ואין צורך לדבר למה נקראו שמותם כן
9. גזרות	פרק שלישי על שבע גזרות לשון הקדש [...]	
10. תוכן העניינים	ובעזרת הבורא אסדר לך חוקי הנוטריקון [...] והנה אחלק לכם זה החבור [...]	
11. מבטלי הקמץ	חלק ראשון מתנאי הקמץ הגדול מתי יתקיים ומתי יגרש ויבא פתח גדול תחתיו [...]	כל התורה פלה משפטה לינקד בקמץ גדול לולי ח' מבטלים [...]

הדברים מאלפים. הניסוח ב'דרכי הניקוד והנגינות' לקוני ומתומצת הרבה יותר מאשר ב'שום שכל', וניכר שיש ביניהם יחס של עיבוד ועריכה ספרותית. למשל האמירה בסעיף 4 'לא ניתן להקתב [הניקוד] כי דינו כדין תורה שבעל פה' היא פסק סתום בדברי ר' משה הנקדן, בעוד שמשולם בן שמואל הביאה בהרחבה כתשובה בשם 'הגאון רבנו שלמה'¹⁴⁸ על שאלה מפורשת. את לשונו של ר' משה הנקדן 'אין צורך לדבר למה נקראו שמותם כן [הקמץ והפתח]' אי אפשר לפרש אלא כתירוץ להשמטה של סעיף דקדוקי ידוע שדרש בשמותיהם של סימני הניקוד, כלומר בהשמטה של סעיף 8 כפי שהוא לפנינו ב'שום שכל'.¹⁴⁹ למעשה ר' משה הנקדן השמיט את כל הדיונים שהיו שוליים בעיניו לכללי ההבחן בין הניקוד, כגון ביאור שמות הסימנים (8), אופן הפקת התנועות המתואמות להם (7) והנימוקים לחשיבות של ההבחן בין התנועות ההומופוניות (2). מכל ההקדמות ב'שום שכל' הזכיר ר' משה הנקדן אך ורק את תולדותיו של

148 'רבנו שלמה' זה אינו מוזהה. בכ"י מוסקווה, ספריית המדינה, גינצבורג 74, דף 49א, מועתקים 'הליקוט' מר' שלמה הנקדן.

149 כבר באכר ציין זאת באשר ל'הוריית הקורא'. ראו: באכר, הערות (לעיל הערה 100), עמ' 503.

הניקוד (3)¹⁵⁰ ואת הקביעה שאין לנקד ספרי תורה (4),¹⁵¹ ואף כאן בלשון מצומצמת; ואת ההערה שחשוב לדעת את כללי ההבחן הוא העביר מסעיף 2 לסעיף 5 בהשמטת כל הדוגמות. אם כן לפנינו מעשה עריכה של ממש, שסינן את כל מה שלא נוגע לתורף העניין של כללי ההבחן בין התנועות ההומופוניות. מה שנכתב ב'שום שכל' בתשעה טורי טקסט ובלמעלה מ-3,000 מילה, נכתב ב'דרכי הניקוד והנגינות' בפסקה אחת ובפחות מ-100 מילים.

ההלימה בין החיבורים כמובן אינה מצטמצמת ליחידות הפתיחה שהובאו לעיל; 'דרכי הניקוד והנגינות' עוקב אחרי כללי המבטלים של 'שום שכל' בהתאמה מובהקת, כפי שכבר רמזתי בכמה מקומות לעיל.¹⁵² עם זאת היקפם של החיבורים שונה: ב'שום שכל' צורף פרק שסוקר את הגזרות,¹⁵³ וכך נוצרה תבנית משולבת הכוללת כלשון המחבר את 'חוקי הנוטרייקון עם שאר מחלקות לענייני הניקוד והוריית הקורא הוריתי לך'¹⁵⁴ ומנהג יהו"א ומשכנות הטעמים'. החיבור אפוא אינו הרחבה גרידא של 'הוריית הקורא' אלא שילוב של תורת הקריאה עם ענפי הדקדוק האחרים: כללי הניקוד של בני משפחת קמחי, תורת הפועל (הגזרות), כללי הניקוד (שערי המבטלים), חוק יהו"א וכללי הטעמים.¹⁵⁵ אם כן חל בו כבר השלב השלישי בתהליך התפתחותה של שיטת המבטלים: הוא – או אחד מאבותיו הטקסטואליים, אם היו כאלה – נטל את הדברים בנוסח הארוך של 'הוריית הקורא', הנתונים במעין שלב ביניים של עריכה, ועשאו למערכת סדורה על כל סימני הניקוד כפי שיצאו מבית היוצר של משפחת קמחי.

150 בקביעה שקיבלו את הניקוד בסיני ושכחוהו עד שבא עזרא מהדהדות מסורות שחזרות כמה פעמים בתלמוד תחת הלשון 'שכחום וחזרום ויסדום': השוו: בבלי, שבת קד ע"א = מגילה ב ע"ב – ג ע"א (אותיות מנצפ"ך); מגילה יח ע"א (תפילת העמידה); סוכה מד ע"ב (ניסוך המים). ראו גם רש"י לקידושין מט ע"א, ד"ה 'הרי זה מחרף', שהשתמש בלשון זה ממש על תרגום אונקלוס. לכל העניין ראו: ר"ב פוזן, 'תרגום מסיני', סידרא, טו (תשנ"ט), עמ' 95–110, בייחוד עמ' 98–99.

151 זו עמדה רבנית מובהקת. לסיכום הדברים עיינו בוהירות: ג' אלוני, 'ספר התורה והמצחף בקריאת התורה בצייבור: בעדת הרבנים ובעדת הקראים', בית מקרא, כד (תשל"ט), עמ' 321–334 (נדפס שוב: הנ"ל, מחקרים בלשון ובספרות, ה: ביבליוגרפיה ותורת הספר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 271–284). דומה שעניין השכחה וההחזרה נועד לשלב בין הסמכות הבלעדית של הניקוד והטעמים כפי שנורשו מבעלי המסורה לבין ההלכה שאסרה לנקד ספר תורה; ותשובת רבנו שלמה מצטרפת עתה לעדויות נוספות שנזכרו בעבר, ושיידונו אי"ה במקום אחר.

152 ראו למשל בהערות 37, 46, 50–52.

153 זה ודאי צירוף: שני הפרקים הנוכחים, סעיפים 7–8 בטבלה, לקוחים במישרין מתוך 'הוריית הקורא'. ואם כן הפרק השלישי מוסף עליהם.

154 פסוקית זיקה אסינדרטית, כלומר: שהוריתי לך – כי פרקי 'הוריית הקורא' כבר נזכרו לעיל בסעיפים 7–8.

155 חוק יהו"א וכללי הטעמים נדונים גם ב'הוריית הקורא'. אבל גם סעיפי הפתיחה 1–2 מגלים טפח בעניין זה: משולם בן שמואל עמד על חשיבות ידיעת ההבדל בין התנועות והיכולת להבחין בין צורות הומופוניות במבטא הספרדי, כגון מִשָּׁל וּמִשָּׁל, אֶכֶל וּאֶכֶל וכדומה. בדברים אלה מהדהדת אזהרה דומה בפתיחת 'הוריית הקורא' בעניין תיבות שאינן נבדלות אלא בהטעמתן. משולם בן שמואל – או אחד מקודמיו – שינה אזהרה זו לאזהרה שהייתה לרונונטית לו יותר (שינוי זה לא יכול היה לצאת מתחת יד מחברו של 'הוריית הקורא', שכן זה כמובן הגה שבע תנועות נפרדות), אולם זו עדיין מלמדת על מקורה הספרותי.

מענה מתבהרת גם דרכו של ר' משה הנקדן. כבר הערתי שהוא הכיר את מערכת הדקדוק הספרדית ושיקע אותה באופן אקראי כביכול, לאחר שפורקה לגורמיה, בתוך תבנית המבטלים.¹⁵⁶ עתה, משנחשפו שלבי הביניים שבין ספרות המסורה ודקדוקיה לבין 'דרכי הניקוד והנגינות', נראה שאפשר לדבר על טיבה של העריכה: משולם בן שמואל שילב באופן הדוק בין תורות הלשון שהגיעו לידי – 'הוריית הקורא' על פרקי הניקוד שבו, תורת ההגה של בני משפחת קמחי ותורת הצורות הספרדית – וערכן למסכת אחת ארוכה ומסודרת, ואילו ר' משה כשמו הוא: נקדן, ומטרתו לוודא את ניקודו הנכון והברור של המקרא. לפיכך מעיקרא הוא לא ביקש לנסח לתלמידיו דקדוק נורמטיבי סדור אלא ליתן בידם את הכללים לנקד נכונה את המקרא, בכך שיידעו להבדיל בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול. מסתבר שכבר עמדו לנגדם חיבורי דקדוק סדורים, ובפרט 'ספר זכרון',¹⁵⁷ ועל כן סביר שהוא ניסח את הדקדוק בשיטת המבטלים לא כחלופה למסורת הדקדוק הספרדית הפרובנסלית אלא כהשלמה לה: הוא נטל את הדברים מהחיבור הסדור והשלם שעמד לפניו, 'שום שכל', ליקט וקיבץ ממנו, הגיה וערך את הסעיפים ההכרחיים לו לתורת הניקוד, והעמידם כצורתם הסדורה ב'דרכי הניקוד והנגינות'. 'ספר השם' מעיד שלא נעלמו פרקי הדקדוק מחוגו של ר' משה הנקדן, שכן לצד תורת הניקוד בשיטת המבטלים האשכנזית, באה בו תורת צורות ספרדית על כל בנייניה, גזרותיה ומשקלי שמותיה.¹⁵⁸ מסורת המבטלים נמשכה כאמור לאורך ימי הביניים, ומחברים ממצברים שונים המשיכו להעתיקה.

156 ראו לעיל הערה 34. ואומנם יסודם שלדברים נמצא כבר ב'שום שכל', לכל הפחות בעניין תורת התנועות: ראו מה שהזכרתי לעיל בהערה 72 והמשתמע לעניין האמור בהערה 155.

157 ראו: W. Bacher, 'Moïse Ha-Nakdan, glossateur de la grammaire de Joseph Kimhi', *RÉJ.*, 12: 73–79 (1886). באכר הציע שם שר' משה הנקדן הוא בעל ההגהות על 'ספר זכרון' שנמצאו בכ"י ברלין, Or. Qu. 2. בהקדמתו ל'ספר זכרון' מצא באכר קרבה בין חלק מן ההגהות לבין 'ספר השם', שזיהה כחיבורו של ר' משה הנקדן. ראו: באכר, ספר זכרון (לעיל הערה 44), עמ' x–ix. אומנם דברים אלה מופרכים עתה, מכיוון ש'ספר השם' חובר בידי תלמידו של ר' משה הנקדן. ראו: יעקבס, מסרני אנגליה (לעיל הערה 98). ונראה שבעקבות מאמר זה תיקן באכר את דבריו. ראו: באכר, תורת הלשון העברית (לעיל הערה 78), עמ' 84; W. Bacher, 'Grammar, Hebrew', *Jewish Encyclopedia*, VI, New York; 1901–1906, p. 71. כל הסוגיה טעונה כמוכן עיון מחודש. ראו לעת עתה: לוינגר, דרכי הניקוד (לעיל הערה 10), עמ' 272. אולם מדברים אלה נמצאנו למדים ש'ספר זכרון' לכל הפחות הילך בחוג זה ששימשה אצלו שיטת המבטלים.

158 לפיכך מסתברת קביעתה של אולשובי-שלנגר ש'ספר השם' שאב רעיונות דקדוקיים באופן עצמאי מהמזרח. ראו: אולשובי-שלנגר, ספר השם (לעיל הערה 17), עמ' 191. עם זאת אין לקבל את קביעתה ש'ספר השם' הוא 'החיבור האשכנזי הידוע הראשון שמיישם את המסורת הבתר-חיוג' של הדקדוק הספרדי' (שם, עמ' 190). גם אם נתעלם מ'שום שכל', הרי ר' משה הנקדן יישם את הקטגוריות הלשוניות של הדקדוק הספרדי, מה גם ששמו של חיוג' נזכר בהדיא ב'דרכי הניקוד והנגינות'. ראו: לוינגר, דרכי הניקוד (שם), עמ' 280 שורה 12; עמ' 318, שורה 19; עמ' 279, בחילופי הנוסח לשורות 4–5, ושם נזכר גם אבן ג'נאח. משום כך גם אין צורך להיזקק לניתוחיה בדבר תפוצת כתבי היד כדי לקבוע את ההשפעה

ד. סיכום ומסקנות

שיטת המבטלים היא טכניקה דקדוקית שמוצאה בחוגי המסורה הטברניים, וחומר זה שאובים הן מן הניסוחים הלקסיקליים שנמצאים בהערות שבגיליוני הספרים הן מפרקים שונים של דקדוקי המסורה. כל הווייתה – צירוף החומרים בתבנית של כללות ופרטות, באופן שמאפשר ייעול מרבי וסידור על פי מערכת מקוננת שאפשר לשומרה בזיכרון. דומה כי בשעה שהייתה חוכמת הלשון נטועה בארצות המזרח ובהשפעתו של המבטא הטברני השבע־תנועתי, שימשה השיטה רק בחוק אוי"ה ובגדכפ"ת לבדו.¹⁵⁹ אולם משעה שנפוצו חיבורי המסורה גם מערבה, כפי שאנו רואים מ'הוריית הקורא' על שני תרגומיו ועל מסירתם הסבוכה¹⁶⁰ – ובפרט מתוך ההשוואה ביניהם – הורחבה שיטה זו והקיפה גם את כללי הניקוד בעולם שנהג על פי ההגייה הספרדית החמש־תנועתי.

מעיקר הדין לא יועדה שיטה זו להקיף את כל תחומי הדקדוק שנהגו בחוכמת הלשון האשכנזית – זאת אנו למדים מספר 'שום שכל', שהציב את שיטת המבטלים בתורת כללי ניקוד לצד שערים שעסקו בהוריית הקורא בתורה, בדקדוק הפועל ובשאר חטיבות הלשון. אולם משעה שהועמדו כל כללי הניקוד בתבנית פרקטלית זו של כללי־אב וכללי משנה חריגים, נעשתה התבנית כשרה לעיצובה המעשי של תורת ההגה והצורות. ר' משה הנקדן סבר להתקין את מחברתו כולה במתכונת זו, ולמרות תכליתו הנקדנית, ניכר שכל כללי הדקדוק ופרטיו נלמדים במשתמע ממנה. שיטה זו שימשה כאמור גם מחברים אחרים, וחשיפת החיבורים הרבים שהשתמשו בה מלמדת שאכן היו לבני אשכנז דרכי ניקוד סדורות ומסודרות, ושהדיה של שיטת המבטלים הדהדו לאורך ימי הביניים ונשתמרו במגוון מקורות וכתבי יד, עד שנתנו את אותותיהם הקלושים באחד מנימוקיו של אליהו בחור על סיפה של העת החדשה ובדור המעבר של חוכמת הלשון מבני ברית לשאינם בני ברית. פליאתם של חוקרי 'חוכמת ישראל' לפני הרבה יותר מ־100 שנה, כיצד ייתכן שבני המאה השש עשרה השתמשו בדרכי הדקדוק שניבטות לנו

הספרדית – ואפילו אם נניח שכל ציטוטי המדקדקים האנדלוסים הגיעו מכלי שני, כגון מראב"ע או מבני משפחת קמחי.

159 זאת אם ננכה את המקרים המנוונים (הדגנרטיים) של הערות המסורה בתבנית 'א, וכל ת דכותיה בר מן ב' (כאשר א, ב = מספרים סודרים; ת = תחום טקסטואלי במקרא). אף תבנית זו נמצאת לפעמים כצורתה בקטעים הגולמיים אצל ר' משה הנקדן. ראו למשל: 'כל חמת שהוא לשון רוגז ופתח ושהוא לשון עיר קמץ בר מן חד והוא ולכן משם חמת רבה דעמוס [עמ' 1 ו 2] (לוינגר, דרכי הניקוד [שם], עמ' 298); וכן בהערות גיליון (1) 'שום שכל', למשל: 'אָיִם מים באתנחת' ובסוף פסוק קמצ' במ"ג [בר מן ג'...] [וכל אתנה וסוף פס' דכותיה במ"א [בר מן א']...] ' (שום שכל [לעיל הערה 27], דף 97א–ב למעלה), 'כל תיבת כל וכל בכל מכל במקף – קמץ [...] במ"א, וכל שיש בהן [...] במ"ג [...] ' (שם, דף 97ג–ד למטה).

160 אולי דרך צינור איטלקי? על פי עדויות הקולופונים הנוסח הקצר תורגם במגנצא; אולם הנוסח הארוך – והוא עיקר ענייני כאן – תולדותיו עלומות. וכפי שנרמז לעיל בשם אלדר, עדויותיו הקורדיקולוגיות מרמות למסירה קדומה, מן המאה הששים עשרה, באיטליה. ושמו גם תרגומו משם.

ממקורות שקדמו להם ב־300 שנה,¹⁶¹ מתיישבת עתה באופן יסודי ומבורר. שיטה דקדוקית הייתה להם לבני אשכנז, שיטה שנפרסה על פני מאות שנים וחיבורים רבים, שיטה שלפי שעה דומה שאינה קיימת לפנינו אצל חכמי לשון ממחוזות אחרים.¹⁶²

השוואת שיטת המבטלים לאחותה הספרדית מעלה את ההבחנה הבאה: מבחינה תכליתית שאפו שתיהן לנסח את חוקי הלשון באמצעות כללים סדירים המקיפים את המקרא באופן השלם והנאות ביותר; אך מבחינה תבניתית שיטת המבטלים נבדלת מן הדקדוקים הספרדיים בכך שעוצבה בטכניקת הקינון. נראה שמן ההיבט התבניתי השיטה היא המשך לדרכה של המסורה, שנעתקה במצחפי התורה האשכנזיים, ושימשה כלי שרת בידי אסכולת הנקדנים שהקפידה על שימורה;¹⁶³ המסורה הקפידה על רישום מקיף ושיטתי של כל החריגים לכללי הניקוד שניסחה, בין שהיו מפורשים, בין שהשתמעו מהחריגות. וכפי שהובא בראש הדברים, כבר גלה דותן את אוזניו שתשומת הלב לחריגים היא כמעט בגדר אנטיתזה לדרך הדקדוק. לעומת זאת אין כל ספק שהתוכן המובע בחיבורים השייכים לשיטת המבטלים הוא תוכן דקדוקי ספרדי לכל דבר. לא זו בלבד ששיטת המבטלים נסמכת בבירור על מסורת הגייה בת חמש תנועות, אלא שבחיבורים רבים יש לפנינו רמזים גלויים לקיומה של תורת התנועות המופשטת מעשה ידיו של ר' יוסף קמחי. אומנם בגילוייה הראשון של השיטה, רוצה לומר בפרקי הניקוד הנספחים לנסח הארוך של 'הוריית הקורא', אין עדות לתורת התנועות של ר' יוסף קמחי, וספק אם אי פעם תימצא, אבל היא ניכרת בגלוי ובבירור בחיבורים כמו 'שום שכל' ו'ספר השם' וכן מבין השיטין של 'דרכי הניקוד והנגינות'. מכאן מסתבר שתורת התנועות ככל הנראה שוקעה באופן משני בתוך תבנית קיימת של כללי ניקוד מקוננים. שיקוע זה נעשה באופן הרמוני להפליא, ואין בדבר תמה: שיטת המבטלים הרי נוסדה מעיקרה על יסוד מסורת הגייה בת חמש תנועות, ומשעה שפותחה בפרובנס תורה דקדוקית מופשטת שאפשרה ליישב את ההגייה הזו בפועל עם הניקוד המקובל במסורה, ממילא קל היה לשלבה באופן חלק במבנה הקיים. לשיקוע זה

161 ראו לעיל ליד הערה 62.

162 מתבקשת מאלה השאלה אם יש לשיטה אופי אשכנזי, הבא לידי ביטוי גם ביצירה בת הזמן ובת המקום בסוגות אחרות. לפי שעה אין במחקר תשובה מן המוכן, שכן גם בסקירתו העדכנית של קנרפוגל, הכוללת דיון רחב בפרשנות המקרא, בפיוט, במאגיה ובהגות באשכנז, אין זכר לדקדוק. ראו: E. Kanarfogel, *The Intellectual History and Rabbinic Culture of Medieval Ashkenaz*, Detroit, MI 2013 שיבוצה הנכון של שיטת המבטלים – ושל החשיבה הדקדוקית האשכנזית בכלל – במרחב ההיסטורי האשכנזי מחייב קודם כול פרסום מדעי מקיף של הקורפוס.

163 על נטייתם של בני אשכנז הקדמונים להקפיד על המסורה שירשו מן המזרח, כנגד התדמית המקובלת שהודבקה להם בידי האחרונים, ראו: מ' גלצר, 'המסורה בין המזרח למערב', פעמים 92 (תשס"ב), עמ' 167–174. בדבריו הביא גלצר את המשתמע מדברי חוקרים בני הדור, אולם מתברר שהדברים קדומים הרבה יותר: עליונותם של בני ספרד משתמעת כבר אצל נורצי, בעל 'מנחת שי'. ראו: בצר, מנחת שי (לעיל הערה 93), עמ' 25. יתרה מזאת, היא נלמדת בהדיא גם מדבריו של יקותיאל הנקדן בן יהודה בפתחה ל'עין הקורא': 'ועיון כל הספרים האלה לא הצליחני כאשר הועילוני ספרי ספרד המובהקים' (ירקוני, עין הקורא [לעיל הערה 22], עמ' 11–12).

אין השפעה ממשית על התבנית המקוננת או על סדרם ועיצובם של המבטלים, אבל יש בו כדי להעמיד את התכנים הדקדוקיים באופן אחר, המשלב את חוכמת הלשון מביתו של ר' יוסף קמחי – המבוססת כולה על עקרונות הדקדוק הספרדיים בתוספת נגיעתו הפרובנסלית – בתוך התבנית האשכנזית המסורתית.

נראה שבשעה שהגיעה אל בני אשכנז תורת הדקדוק הספרדי-הפרובנסלי, כנראה בתיווך משולב של ראב"ע ושל בני משפחת קמחי,¹⁶⁴ ואולי בתיווך של ערוצי מסירה נוספים שלא זה המקום לפרטם, נמצאו באמתחת החכמים שתי תורות שונות שעסקו בלימוד המקרא על דרך הלשון: תורת דקדוק ספרדי-פרובנסלית חדשה מזה ופרקים של דקדוק מסורה מזרחיים ותיקים מזה – תורה תורה ושיטתה. חכמי אשכנז ביקשו ליטול מן המדע החדש שהגיע לידיהם מארצות רחוקות: לאמץ את המושגים הטכניים שפיתחו המדקדקים יודעי הערבית, ולסמוך את ידיהם על דבריהם של חכמי הלשון יוצאי אלגנדלוס (ולעניין זה דין ר' יוסף קמחי כדין ספרד), שהערכה כלפיהם הייתה רבה עד מאוד.¹⁶⁵ ואולם מאחר שבאשכנז כבר נהגה שיטת לימוד ומסירה בתבנית של קינון חריגים, והיא הייתה מבוססת ומורגלת אצלם מתוך היכרותם של הסופרים והנקדנים עם ספרות המסורה, לא מיהרו הנקדנים לנטוש שיטה טובה וקיימת בשם מדע חדש שהגיע אליהם. תחת זאת הם אימצו את פרקי הדקדוק החדשים, על כל מונחיהם ומחלקותיהם הרעיוניות. לפיכך הן בחיבורים שכל מהותם אינטגרציה רעיונית, כדוגמת 'שום שכל', הן בחיבורים ערוכים ומזוקקים שנועדו לשוות פנים חדשות לדקדוק ולתורת הניקוד, כדוגמת 'דרכי הניקוד והנגינות', נמצאו המושגים והקטגוריות של החשיבה הדקדוקית הספרדי-הפרובנסלית מפורדים לגורמיהם ומשוקעים מחדש בעמקי תבניותיו האשכנזיות המסורתיות של הדקדוק. מעשה זה של פירוק מערכת שיטתית אחת ושקיעה בתוך מערכת שיטתית אחרת, תוך בקשה כפולה לאמץ מדע חדש ולשמר את המנהג הקיים, מגלה לנו את הממד הרעיוני שביסוד פיתוחה ושכלולה של שיטת המבטלים ואולי גם ביסוד יצירתה. ואולי ניסוח כזה, המבליט את מעשה החושב בשימושה של שיטת המבטלים ובפיתוחה ולא רק במכניקה שלה, יוכל לתרום להבנה מחודשת של מקומה של חוכמת הלשון בעולמם של

164 על יחסי הגומלין שבין ראב"ע לר' יוסף קמחי ראו: S. Eppenstein, 'Studien über Joseph Kimhi: (Fortsetzung)', *MGWJ*, 40 (1896), pp. 201–209. על המינוח של ר' יוסף קמחי כמצע לגלגוליו בחיבורי האשכנזים ראו: שם, עמ' 487–496, שם, 41 (1897), עמ' 83–88, 114–117 (נדפס שוב: ש' אפשטיין, 'מחקרים על ר' יוסף קמחי', עיון וחקר: מעובדו המדעי של שמעון אפשטיין, תרגמו צ' בר-מאיר וח' לשם, ירושלים תשל"ו, עמ' 139–153, 188–204 בהתאמה). לערעור על מקצת הויות הללו ראו: א' ליפשיץ, פרקי עיון במשנת רבי אברהם אבן עזרא, ירושלים תשמ"ב, עמ' ג-ז.

165 רמזו לדבר שאפילו חיבוריהם הראשונים של הספרדים בענייני לשון, עוד קודם ימי חיוג' – הלוא המה 'מחברת מנחם' ותשובות דונש עליה – זכו למעמד של כבוד רב ושוקעו בעמקי הקנון הפרשני של המקרא באשכנז – הלוא הוא פירוש רש"י – בין בגלוי ובין במרומז. ראו: א' מירסקי, 'רש"י ומחברת מנחם', סיני, ק (תשמ"ז), עמ' תקעט–תקפו; א' גרוסמן, 'עיסוקו של רש"י בלשון העברית וויקתו לתרבותם של היהודים בארצות האסלאם', לשוננו, עג (תשע"א), עמ' 425–436.

החכמים שהשתמשו בה וכתבו בה, ומכאן גם לשיבוצה המבורר והנכון בדברי הימים של היצירה הספרותית והאינטלקטואלית של חכמי אשכנז בימי הביניים.

יונתן האורד, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר הצופים, ירושלים 9190501
jonathan.howard@mail.huji.ac.il